
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Λουκιανός, *Σάτιρα θανάτου και κάτω κόσμου*, εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια Δημήτριος Α. Χρηστίδης, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2002, σελ. 519.

Ο Λουκιανός στάθηκε τυχερός συγγραφέας, γιατί όσο έργο του σώθηκε διαβάστηκε και είχε μεγάλη επίδραση στη μετέπειτα λογοτεχνία. Όπως έχει δείξει ο Christopher Robinson (*Lucian and his Influence in Europe*, London 1979), ή συμβολή του Λουκιανού στην εξέλιξη των λογοτεχνικών ειδών (genres) στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία από τον 9ο ως το τέλος του 18ου αι. ήταν αποφασιστική. Ο Robinson οδηγείται στην εκτίμηση επίσης (δ.π., σ. 237) ότι η επίδραση του Λουκιανού στην Ευρώπη και η ποικιλία των μορφών της λογοτεχνίας, όπου αυτή η επίδραση γίνεται αισθητή, δεν έχουν το παράλληλό τους στην ιστορία της λογοτεχνίας· αυτό και μόνο θα μπορούσε να θεωρηθεί από μόνο του μια σημαντική κληρονομιά. Έχουμε 86 έργα του, αν και μερικά από αυτά αμφισβητούνται, είν' αλήθεια, ενώ για άλλα είμαστε πια βέβαιοι ότι δεν είναι δικά του.

Το έργο του Λουκιανού εξακολουθεί να έχει ενδιαφέρον και να διαβάζεται· έτσι η συμβολή του Δημήτρη Χρηστίδη για το ελληνικό κοινό είναι μεγάλη. Θεωρώ πολύ καλή τη σκέψη να επιλέξει έργα που σχετίζονται με ένα κύριο θέμα, όπως στον παρόντα τόμο, τον πρώτο της έκδοσης αυτής, όπου συγκεντρώνει έργα που σατιρίζουν τις αντιλήψεις για τον θάνατο και τον κάτω κόσμο: *Περί πένθους*, *Κατάπλους ή Τύραννος*, *Χάρων ή Επισκοπούντες*, *Μένιππος ή Νεκρομαντεία* και δέκα (1, 2, 3, 5, 7, 14, 20, 22, 29, 30) *Νεκρικοί διάλογοι*. Θα ακολουθήσουν και άλλοι τόμοι, όπως μάς λέει ο συγγρ. (σ. 9), με θεματικό πυρήνα και πάλι, δηλαδή ανάλογα με το σημαντικότερο ζήτημα που αποτελεί στόχο της σάτιρας ή της διακωμώδησης του Λουκιανού· θα συγκεντρωθούν τα έργα που σατιρίζουν τη φιλοσοφία και τους φιλοσοφούντες, τη θρησκοληψία και τη δεισιδαιμονία, τις ιστορικές και τις φανταστικές διηγήσεις, την απληστία και τη ματαιοδοξία, τη ρητορική και τα έκφραστικά άτοπήματα, τη μυθοπλασία και τη μυθολογία, τη βιογραφική αυτοσάτιρα του συγγραφέα.

Ακριβώς επειδή τα έργα που επιλέχθηκαν αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο θέμα, και επειδή ο σχεδιασμός και η πραγμάτευση έγινε με προσοχή, το βιβλίο παρουσιάζεται ολοκληρωμένο και έχει την αυτοτέλεια του. Γενική Εισαγωγή (σσ. 13-58): Ο βίος του Λουκιανού, το έργο του Λουκιανού, ή χειρόγραφη παράδοση των έργων, κατάλογος των έργων, γενική βιβλιογραφία (έκδόσεις, μεταφράσεις στα νέα ελληνικά, μελέτες).

Οί ενότητες πού ακολουθοῦν περιλαμβάνουν τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἔργα μὲ σύντομη εἰσαγωγή καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία· ἔπεται τὸ ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση καὶ σχόλια. Ἀναλυτικότερα:

(1) Γενικὴ Εἰσαγωγή: Ὁ βίος τοῦ Λουκιανοῦ (σσ. 13-20). Μέσα σὲ αὐτὲς τὶς σελίδες δίδεται μιὰ ἔκθεση γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Λουκιανοῦ ὀλοκληρωμένη, μὲ ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια, πού δείχνει πόσο ἐνημερωμένος καὶ προσεκτικὸς μελετητὴς εἶναι ὁ συγγραφέας. Ἀναφέρεται στὴ ζωὴ τοῦ Λουκιανοῦ μὲ κάποια ἐπιφυλακτικότητα – καὶ πολὺ ὀρθά – μιὰ καὶ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν βίον τοῦ Λουκιανοῦ εἶναι μόνο τὸ ἴδιο του τὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο φυσικὰ ὡς λογοτεχνικὴ δημιουργία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸ προσεγγίζει κανεὶς ἀνάλογα· αὐτὴ μάλιστα ἡ ἐπιφυλακτικότητα διατυπώνεται μὲ σαφήνεια: «ἂν οἱ αὐτοβιογραφικὲς πληροφορίες πού μᾶς προσφέρονται στὸ ἔργο *Περὶ τοῦ ἐνουπίου ἡτοῖ Βίος τοῦ Λουκιανοῦ* εἶναι ἀκριβεῖς (γενικὰ ἔτσι ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητές)» (σ. 13). Ἀκόμη φαίνεται καθαρὰ ἡ στάση του συγγρ. ἀπέναντι σὲ ἓνα ἐρώτημα, βασικὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Λουκιανοῦ, ἂν δηλαδὴ ὁ Λουκιανὸς εἶναι ἓνας βιβλιακὸς συγγραφέας ἢ εἶναι πράγματι παρατηρητὴς τοῦ καιροῦ του, ὅπως τὸν χαρακτήρισε ὁ C. P. Jones στὸ βιβλίον του *Culture and Society in Lucian*, Cambridge, Mass. 1986 (σσ. 1-5). Ἦδη στὸν πρόλογό του ὁ συγγρ. μᾶς λέει ὅτι «ἀκόμη καὶ ὁ ἀπλὸς ἀναγνώστης τῶν ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ διαπιστώνει ὅτι τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο εἶναι ἡ εὐρηματικὴ σάτιρα καὶ ἡ εὐστροφὴ διακωμώδηση ἀντιλήψεων, καταστάσεων καὶ προσώπων τῆς ἐποχῆς του» (σ. 9), ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο παρατηρεῖ ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἄσκησε «ὀξύτατη κριτικὴ σὲ πολλὰ καταστάσεις καὶ ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτήσει ὄχι μόνο φίλους [...] ἀλλὰ καὶ ἐχθρούς» (σ. 18). Ἔτσι φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ συγγρ. δὲν περιχαρᾶνεται – καὶ πολὺ σωστὰ – τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ στὴ ρητορικὴ δημιουργία καὶ τὸν θεωρεῖ παρατηρητὴ τοῦ καιροῦ του. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ρητορικὴ τὸν ἐπαίδευσε καὶ τοῦ ἔδωσε τὸ δύννασθαι λέγειν, ὁ ἴδιος ὅμως κατάφερε νὰ ξεπεράσει τὰ ὄριά της, νὰ δημιουργήσει τὸ δικό του ἐκφραστικὸ ὄργανο, τὸν σατιρικὸ διάλογο, καὶ νὰ μιλήσει μὲ πνεῦμα καὶ κριτικὴ διάθεση γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Εἶναι πολὺ χρήσιμη ἡ εἰσαγωγή πού μᾶς δίνει ὁ συγγρ., γιὰτὶ δὲν παραλείπει τίποτε· ἀναφέρει π.χ. ἀκόμη καὶ τὸ περιστατικὸ πού μνημονεύει ὁ Γαληνός: ὁ Λουκιανὸς ἔγραψε ἓνα ἀκατανόητο κείμενο καὶ τὸ παρουσίασε ὡς ἔργο τοῦ Ἡρακλείτου, καὶ ἓνας γνωστὸς φιλόσοφος, πού δὲν κατάλαβε τὸ παιχίδι τοῦ Λουκιανοῦ, ἐπιχείρησε νὰ τὸ ἐρμηνεύσει καὶ φυσικὰ γελοιοποιήθηκε. Τέτοια ἔκαμνε ὁ Λουκιανός, καὶ ἴσως γι' αὐτὸ οἱ σύγχρονοί του δὲν τὸν ἀναφέρουν (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀναφορά).

Στὴ σ. 16 σχετικὰ μὲ τὴ συνάντηση τοῦ Λουκιανοῦ μὲ τὸν πλατωνικὸ φιλόσοφο Νιγρίνο στὴ Ρώμη, ὁ συγγρ. δὲν ἀποκλείει ἢ συνάντηση αὐτὴ νὰ συνέβαλε στὴν ἀλλαγὴ πορείας τοῦ Λουκιανοῦ, ὁ ὁποῖος γύρω στὸ 160 μ.Χ., σὲ ἡλικία 40 χρόνων, ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ ρητορικὴ,

νά ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ στρέψει τὴν προσοχὴ του στὴ φιλοσοφία· ἐδῶ ἐπικαλεῖται τὸ χωρίο τοῦ Δίς κατηγορούμενος 32: ἀνδρὶ ἤδη τετταράκοντα ἔτη σχεδὸν γεγονότι θορύβων μὲν ἐκείνων καὶ δικῶν ἀπηλλάχθαι καὶ τοὺς ἀνδρας τοὺς δικαστὰς ἀτρεμεῖν ἑᾶν, τυράννων κατηγορίας καὶ ἀριστέων ἐπαίνους ἐκφυγόντα, εἰς δὲ τὴν Ἀκαδήμειαν ἢ εἰς τὸ Λύκειον ἐλθόντα τῷ βελτίστῳ τούτῳ Διαλόγῳ συμπεριπατεῖν... Ἀλλὰ τί λέει ἐδῶ ὁ Λουκιανός; Λέει ὅτι ἐγκατέλειψε τὰ δικαστήρια καὶ τοὺς ρητορικοὺς λόγους (βλ. καὶ Ἀλιεύς 25) καὶ στράφηκε στὸν διάλογο. Στὴν πραγματικότητά ὁ συγγραφέας ὠρίμασε καὶ ζήτησε νέα θέματα καὶ νέα μορφή ἐκφρασης.¹ Ἀμέσως παρακάτω, στὴν ἴδια σελίδα, ὁ συγγρ. προσθέτει ὅτι ὁ Λουκιανὸς δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴ φιλοσοφία συστηματικὰ οὔτε ἀκολούθησε μὲ συνέπεια κάποια φιλοσοφικὴ τάση καὶ ἀναφέρεται στὴ βασικὴ δημιουργία τοῦ Λουκιανοῦ, τὸν σατιρικὸν διάλογο.

(2) Τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ (σσ. 20-47). Εἶναι δύσκολο νὰ μιλήσει κανεὶς συνοπτικὰ γιὰ 86 ἔργα ποὺ ἔχουν παραδοθεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λουκιανοῦ. Βέβαια ὅλα τὰ ἔργα δὲν εἶναι γνήσια· ὁ συγγρ. ἐντάσσει στὰ νόθα 12 ἔργα καὶ στὰ ἀμφισβητούμενα 8, μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ *Περὶ παρασίτου* ὅτι τέχνη ἢ παρασιτικὴ· φαίνεται ὅτι δὲν τὸν ἔπεισαν ὅσοι ὑπερασπίστηκαν τὴ γνησιότητά του,² οὔτε ὁ H. G. Nesselrath, *Lukians Parasitendialog: Untersuchungen und Kommentar*, Berlin 1985 (ιδιαίτερα σσ. 7-8). Ἐπίσης στὰ ἀμφισβητούμενα ἐντάσσει καὶ τὸ *Ψευδοσοφιστῆς ἢ Σολοικιστῆς*, τὸ ὁποῖο ὑπερασπίστηκε μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὁ Δ. Σακαλῆς, *Ἡ γνησιότητα τοῦ «Ψευδοσοφιστῆ» τοῦ Λουκιανοῦ*, Ἰωάννινα 1979.

Ὁ συγγρ. γνωρίζει ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τὰ προβλήματα τους, γι' αὐτὸ κινεῖται ἄνετα. Μὲ συντομία καταφέρνει νὰ μιλήσει συνολικὰ γιὰ αὐτὰ καὶ γιὰ κάθε ἓνα ξεχωριστὰ μὲ ἀκρίβεια καὶ δίνει χρήσιμες πληροφορίες στὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ περιεχόμενο καθενός, γιὰ τυχὸν ἰδιαίτερα προβλήματα, συχνὰ μάλιστα ἀναφέρεται καὶ σὲ χρονολόγηση ἔργων, πράγμα πολὺ δύσκολο.

Τὸ ποικίλο σὲ περιεχόμενο καὶ μορφή αὐτὸ ἔργο παρουσίασε καὶ κατέταξε ὁ συγγρ. ὡς ἑξῆς: (1) Ρητορικὰ ἔργα, (2) Πραγματεῖες, (3) Διαλογικὰ ἔργα, (4) Μυθιστορήματα, (5) Ποιητικὰ ἔργα.

Στὶς «διδασκτικὲς πραγματεῖες» ἐντάσσει καὶ τὸ ἔργο *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* (σ. 26), ὅπου λέει ὅτι «ἐκτίθενται κάποιες βασικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας»· θὰ πρόσθετε κανεὶς ὅτι εἶναι σημαντικὸ τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ διότι τίθενται θεωρητικὰ προβλήματα τῆς λογοτεχνίας, καθὼς λέγονται πράγματα γιὰ τὴν ἀφήγηση, γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τῆ διατύπωση.

1. Βλ. J. Hall, *Lucian's Satire*, Νέα Υόρκη 1981, σσ. 36-38 καὶ 457-459, σημ. 53, 54, 55· E. Ἡλιάδου, *Λουκιανὸς Δίς κατηγορούμενος*, Ἀθήνα 1997, σσ. 180-181, σημ. 263, 264, 265.

2. G. Anderson, «Motifs and Techniques in Lucian's *De Parasito*», *Phoenix* 33 (1979) 59-66· Hall, ὁ.π., σσ. 331-339.

Στις σσ. 33-34 ο συγγρ. θίγει το γνωστό ζήτημα για το πόσο εξαρτάται ο Λουκιανός από το έργο του Μενίππου. Διατυπώνει τη θέση του Rudolf Helm (1906) ότι ο Λουκιανός ήταν δουλικός μιμητής του Μενίππου, και φυσικά αναφέρεται και στο σημαντικότερο άρθρο της Barbara McCarthy (1934), η οποία με επιχειρήματα έδειξε ότι ο Λουκιανός αξιοποίησε τον Μένιππο στη σύνθεση του έργου του, όπως πολλούς αρχαιότερους συγγραφείς³. Αυτή η άποψη επικρατεί σήμερα. Ο συγγρ. αναφέρει πολύ σωστά και τη σημαντική μελέτη της Hall, *Lucian's Satire*, που ενίσχυσε την άποψη αυτή.

Στις σσ. 44-45 παρουσιάζεται το έργο Λούκιος ή Όνος και η συζήτηση που έγινε σχετικά με τη γνησιότητα του έργου: ο συγγρ. συντάσσεται με εκείνους που θεωρούν ότι το μυθιστόρημα αυτό είναι γνήσιο έργο του Λουκιανού, «ό οποίος έκανε μια σατιρική σύνοψη και διασκειμή ενός χαμένου έργου (ίσως των *Μεταμορφώσεων* του Λουκίου από την Πάτρα) από το οποίο άντλησε και ο Άπουλήιος».

Στην εισαγωγή του ο συγγρ. αναφέρεται και στη χειρόγραφη παράδοση των έργων του Λουκιανού και εκμεταλλευόμενος πορίσματα και πρόσφατων μελετών πετυχαίνει με συντομία (σσ. 47-50) να κατατοπίσει τον αναγνώστη του: τα χειρόγραφα που μας σώζονται είναι 182, από τον 10ο ως τον 16ο αι., και δεν ανάγονται όλα σε ένα μόνο κοινό αρχέτυπο. Έχουμε δύο σαφώς διακεκριμένες ομάδες χειρογράφων, τη β και τη γ. Μια τρίτη ομάδα αποτελούν οι συμφορμένοι κώδικες, που άντλούν γραφές και από τις δύο ομάδες. Έδω γίνεται λόγος για τα σημαντικότερα χειρόγραφα κάθε ομάδας.

Ακολουθεί (σσ. 50-53) ο κατάλογος των έργων του Λουκιανού με τη σειρά που τα παραδίδει ο Κώδικας Γ, του 10ου αι. (Vaticanus gr. 90). Μετά παρατίθεται η γενική βιβλιογραφία, όπου προηγούνται, όπως είναι φυσικό, οι εκδόσεις: ο συγγρ. αναφέρει την πρώτη που έγινε από τον

3. Η έρμηνεία της McCarthy έχει ενδιαφέρον, γι' αυτό θα πρόσθετα κάτι από τον σολογισμό της. Ο Λουκιανός μιλώντας για τη δημιουργία του σατιρικού διαλόγου στο έργο *Δίς κατηγορούμενος* (33) αναγνωρίζει τις όφειλές του, μιλά για τις μορφές του κωμικού που θέλει να βρουν θέση στις καλλιτεχνικές του επιδιώξεις, και όλα αυτά τα βάζει στο στόμα του Διαλόγου που κατηγορεί τον Λουκιανό ότι τον αλλοίωσε, ότι του άλλαξε τη φυσιογνωμία προσθέτοντας και τη φράση *τελευταίον δε και Μένιππον τινα ... ανορούξας*: αυτή τη μετοχή *ανορούξας* εκείνοι που πίστεψαν στην εξάρτηση του Λουκιανού από τον Μένιππο την έρμηνευσαν ως απόδειξη ότι ο κοινικός φιλόσοφος ήταν άγνωστος στις μέρες του Λουκιανού και ως όμολογία του Λουκιανού ότι οικειοποιήθηκε το έργο του Μενίππου. Η δική της έρμηνεία: ο Λουκιανός δεν ξέθαψε τον Μένιππο, όπως άλλοι έρμηνευσαν τη μετοχή *ανορούξας*, αλλά χρησιμοποίησε τη λέξη αυτή για να δηλώσει ότι τον ανέστησε ως πρόσωπο στους διαλόγους του και ότι εμπνεύστηκε από το έργο του, όπως και από το έργο του Εϋπολη και του Άριστοφάνη. Κάνει μάλιστα και την παρατήρηση ότι στην πραγματικότητα αυτό άκριβώς το χωρίο δείχνει ότι ο Μένιππος δεν θα ήταν άγνωστος, άλλως αυτή η αναφορά δεν θα σήμαινε τίποτε για το ακροατήριο του Λουκιανού («Lucian and Menippus», *YCLS* 4 (1934) 3-55, ιδιαίτερα 9-12).

Ίανò Λάσκαρη στή Φλωρεντία τò 1496, και από τις άλλες παλιές τις σημαντικότερες. Από τις νεότερες εκδόσεις αναφέρει τις πιδό αξιόλογες, με αξιοθαύμαστη ακρίβεια, προσθέτοντας πάντα κάποια απαραίτητη πληροφορία πολυ σύντομα και με μεγάλη σαφήνεια. Ακολουθούν οι μεταφράσεις και οι μελέτες. Για τις μεταφράσεις σε διάφορες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες ο συγγρ. παραπέμπει στο έργο του J. Bompaire, *Lucien, Oeuvres*, τ. I, Paris 1993, σσ. cxliiii-cli, για τις μεταφράσεις συνόλου ή μεγάλου αριθμού έργων στα ελληνικά παραθέτει τὰ ονόματα τῶν μεταφραστῶν και τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργῶν ποὺ μεταφράστηκαν ὡς σήμερα· ξενίζει ἡ ἀναφορὰ στὴ «φιλολογικὴ ὁμάδα Κάκτου» (τ. 1-17, Ἀθήνα 1994, ἐκδ. Κάκτος)· για νεοελληνικές μεταφράσεις μεμονωμένων έργων παραπέμπει στὸν Β. Παπαϊωάννου, *Λουκιανός, ὁ μεγάλος σατιρικός τῆς ἀρχαιότητας*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 283-285. Βέβαια μένει κάποιο κενὸ για τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἐργοῦ τοῦ Β. Παπαϊωάννου, τὸ ὁποῖο δὲν συμπληρώνει ὁ συγγρ.

Ἡ γενικὴ βιβλιογραφία συνεχίζεται με τις μελέτες, ποὺ, ὅπως μᾶς λέει ὁ συγγρ., εἶναι μιὰ ἐπιλογὴ ἐργασιῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ σύνολο τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ Λουκιανοῦ. Πάντα ὑπάρχει ἡ δυσκολία νὰ κρατηθεῖ τὸ μέτρο σὲ ἐκδόσεις ποὺ ἀπευθύνονται και σὲ εὐρύτερο κοινὸ, ἔτσι θὰ παρατηροῦσε κανεὶς ὅτι ἀναφέρονται και κάποια ἔργα δυσεῦρετα και ὄχι προσιτὰ στὸν ἀναγνώστη, παρόλο ποὺ ὁ συγγρ. πραγματεύεται ὅλο τὸ ἔργο με πολὺ σεβασμὸ πρὸς τὸν ἀναγνώστη.

Στὸν πρόλογο (σ. 11) λέει ὁ συγγρ. ὅτι τὸ ἀρχαῖο κείμενο τῶν ἐργῶν τοῦ τόμου διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο με ἐπιλογὴ μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν γραφῶν τῶν χειρογράφων, ὅπως ἐμφανίζονται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν ἐκδοτῶν C. Jacobitz, A. M. Harmon, M. D. Macleod, J. Bompaire και ὅτι ἡ αἰτιολόγησὴ τῶν ἐπιλογῶν ποὺ χρειάστηκε νὰ κάνει ἐκεῖ ὅπου ἡ χειρόγραφη παράδοσὴ δὲν ἦταν ὁμόφωνη δὲν βαρύνει τὰ σχόλια ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι με τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ποτὲ δὲν θὰ λέγαμε ὅτι ἔχουμε ἕνα ὀριστικὸ κείμενο· πιστεύω ὅμως ὅτι, ὅπου ἐπιφέρουμε μιὰν ἀλλαγὴ, θὰ πρέπει νὰ σημειώνεται – αὐτὸ ἐδῶ μᾶς λείπει και μᾶς δυσκολεύει νὰ παρακολουθήσουμε τις ἐπιλογὲς ποὺ ἔκανε ὁ συγγραφέας· στις ἐλάχιστες περιπτώσεις ποὺ τις σχολιάζει στις σημειώσεις, κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη, ὅπως στὸ *Κατάπλους ἢ Τύραννος* 22, ὅπου στὴ σημ. 98 δίδει λογικὴ ἐξήγησὴ για τὸ [πρότερον], ἐνῶ για τὴν § 23 στὴ σημ. 105 ἐξηγεῖ τὴν προσθήκη (τυράννου) ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν Fritzsche. Ἐδῶ ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι στὴν § 23: *Και μὴν πάλαι γε ὁ Ραδάμανθους οὗτος ὑμᾶς περιμένει*, τὰ λόγια αὐτὰ στὸ κείμενο τοῦ συγγρ., ὅπως και τοῦ Harmon τὰ λέει ἡ Τισιφόνη, ἐνῶ στὸ κείμενο τοῦ Macleod και τοῦ Bompaire ἡ Ἐρινός. Ὁ συγγρ. δὲν τὸ σχολιάζει· λέει βέβαια στὴ σημ. 102 ὅτι ἡ Τισιφόνη, μιὰ ἀπὸ τις Ἐρινίες, βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ραδάμανθη, αὐτὸ ὅμως τὸ δίνει ὡς πληροφορία χωρὶς νὰ τὸ συσχετίζει με τὴν ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου. Ἐπίσης στὸ

ἔργο Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες 10, ὅπου ἡ χειρόγραφη παράδοση παρουσιάζει πρόβλημα, δικαιολογῆ στή σημ. 42 – καὶ εἶναι πειστικός – τὴν ἐπιλογή του νὰ ἀκολουθήσει τὴ διαίρεση τοῦ κώδικα Β, ἀλλὰ παράλληλα νὰ ἀποδώσει τὰ λόγια στὸν Ἑρμῆ, ἀκολουθώντας τὸν Macleod (Oxford II, σ. 10). Στὴν § 11 [καὶ πλοῦς μακρὸς] μιὰ φράση ποῦ παραδίδεται σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα καὶ τὴν ὀβέλισε ὁ Spath – τὴν ἀποψή του τὴν ἀποδέχτηκαν οἱ ἐκδότες τοῦ Λουκιανοῦ – ὁ συγγρ. στή σημ. 47 κάνει τὴ σκέψη ὅτι ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ περιθωριακὸ σχόλιο στὴ λέξη ἐμπορία, τὸ ὁποῖο πέρασε στὸ κείμενο. Εἶναι μιὰ λογικὴ ἐξήγηση. Γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ χρυσοποιῶν σὲ χρυσοποιῶν (§ 12) δίνει μιὰ λογικὴ ἐξήγηση στή σημ. 52, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι καὶ ὁ Harmon ἔκανε σιωπηρὰ αὐτὴ τὴ διόρθωση (Loeb II, σ. 424). Στὴν § 17 (σημ. 66) σχολιάζει τὴ συνήθεια νὰ δίνει κανεὶς στὸ γιὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του· δὲν μᾶς λέει ὅμως γιὰτι τέτοκεν καὶ ὄχι ἔτεκεν, ἀφοῦ στὴ μετάφρασή του τὸ ἀποδίδει μὲ ἀόριστο «ἡ γυναίκα του τοῦ γέννησε ἀγόρι».

Τὰ σύντομα Εἰσαγωγικὰ κατατοπίζουν τὸν ἀναγνώστη μὲ πληρότητα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου καὶ τὸ σπουδαιότερο τὸν ἐνημερώνουν γιὰ ὅσους συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος ἔγραψαν ἀνάλογα ἔργα, ὅπως στὸ *Περὶ πένθους* (σσ. 61-63) καὶ στὸ *Κατάπλους ἢ Τύραννος* (σσ. 117-119). Ἐνῶ τὸ Εἰσαγωγικὸ σημείωμα στὸ ἔργο *Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία* (σσ. 317-321) ἐντάσσει τὸν διάλογο στὸ ὅλο ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ, μιλά γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὴ *Νέκυια*, χαμένο ἔργο τοῦ Μενίππου, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ γνωρίζει, καὶ κλείνει μὲ μιὰ διαπίστωση γιὰ τοὺς στόχους τοῦ ἔργου ποῦ εἶναι ἡ σάτιρα γιὰ τὶς καταβάσεις στὸν κάτω κόσμο, γιὰ τοὺς πλουσίους, γιὰ τοὺς φιλοσόφους. Στὰ Εἰσαγωγικὰ γιὰ τοὺς *Νεκρικοὺς διαλόγους* (σσ. 413-415) ὁ συγγρ. ἐξηγεῖ τὴν ἐπιλογή τῶν κειμένων, ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ στοὺς ἄλλους *Νεκρικοὺς διαλόγους* καὶ ἐντοπίζει ποῦ ἐπικεντρώνεται ἡ διακωμώδησή τους. Ἀκόμη ἀναφέρεται σὲ μεταγενέστερους λογοτέχνες ποῦ ἐμπνεύστηκαν ἀπὸ τοὺς διαλόγους αὐτοὺς στὴ Γαλλία, Ἀγγλία, Γερμανία.

Γιὰ κάθε ἔργο ἔχει δοθεῖ μιὰ εἰδικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ *Περὶ πένθους* ἡ εἰδικὴ βιβλιογραφία δείχνει ὅτι τὸ ἔργο δὲν ἀπασχόλησε πολλοὺς μελετητές. Ὁ συγγρ. ἀναφέρει δύο ἐργασίες, τῶν V. Andó (1984) καὶ K. Praechter (1898). Γιὰ τὸ *Κατάπλους ἢ Τύραννος* μᾶς δίνει 4 ἄρθρα καὶ μελέτες ποῦ ἀναφέρονται στὸ ἔργο αὐτό, γιὰ τὸ Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες 5 βιβλιογραφικὲς ἀναφορές, θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἔργο τοῦ F. G. Allinson, *Lucian: Selected Writings*, Boston 1905, ἀφοῦ μάλιστα ἀναφέρεται στή σημ. 99 (σσ. 314) ἡ πρότασή του νὰ διορθωθεῖ ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων στὴν § 24: ἐκατόμβαι σὲ ἐπιτύμβια. Ὁ συγγρ. δὲν δεχεται τὴ διόρθωση, γιὰτι νομίζει ὅτι μόνο μιὰ λογικὴ ἐξήγηση δὲν εἶναι ἀρκετὴ νὰ τὴ στηρίξει, καὶ βέβαια ἔχει δίκαιο. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ παρατίθενται στὴ βιβλιογραφία 7 μελέτες καὶ ἄρθρα· 7 μελέτες καὶ ἄρθρα δίδονται καὶ γιὰ τοὺς *Νεκρικοὺς Διαλόγους* κάποια ἀπὸ αὐτὰ δυσεύρετα.

(3) Μετάφραση: (α) Μετάφραση τῶν τίτλων. Υπάρχει πάντα ἡ δυσκολία νὰ ἀποδώσει κανεὶς μὲ ἀκρίβεια ἀλλὰ καὶ εὐστοχία ἕναν τίτλο· ἕνας τρόπος εἶναι νὰ μὴν τὸν μεταφράσει, ὅταν μπορεῖ ὄντως νὰ γίνει κατανοητὸς ἀπὸ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη. Ὁ συγγρ. προτιμᾷ νὰ τὸν ἀποδώσει στὰ νέα ἑλληνικά. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου *Περὶ πένθους* μεταφράζεται «Γιὰ τὸ πένθος»· θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο νὰ μείνει ὅπως ἔχει, δεδομένου μάλλον ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματεία. *Κατάπλους ἢ Τύραννος* «Ταξίδι μὲ καρᾶβι στὸν κάτω κόσμο ἢ Τύραννος»· ἡ μετάφραση τοῦ τίτλου ἀποδόθηκε πολὺ σωστὰ στὴ νεοελληνικὴ, ἀλλὰ ἔτσι ἡ μονολεκτικὴ διαζευξη χάθηκε καὶ μαζί ὁ τίτλος ἔχασε κάτι ἀπὸ τὸ εὐθύβολο ποῦ εἶχε. Καὶ ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ μείνει ὡς ἔχει, ἐξἄλλου ἀπὸ τὸν ἑλληνα ἀναγνώστη γίνε-ται κατανοητὸς. Οἱ τίτλοι *Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες* ἔγιναν στὴ μετάφραση «Χάροντας ἢ Παρατηρητές», *Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία* «Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία».

(β) Στὴ μετάφραση παρακολουθοῦμε τὴν προσπάθεια τοῦ συγγρ. νὰ εἶναι κοντὰ στὸ κείμενο, ἀλλὰ πάντα μὲ φροντίδα ὥστε ὁ νεοελληνικὸς λόγος νὰ εἶναι σωστὸς καὶ ἰσοδύναμος. Ἔτσι μᾶς δίνει μιὰ πολὺ καλὴ μετάφραση. Λίγες παρατηρήσεις: στὸ *Περὶ πένθους* 3: τὸ ἄνευ τοῦ πορ-θμέως μεταφράζεται «χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ περαματάρη»· δὲν θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ κρατηθεῖ ἡ λέξη πορθμέας; Ὁμοίως καὶ στὸ *Κατάπλους ἢ Τύραννος* 5, ἡ κλητικὴ ὠ πορθμεῦ, ποῦ ἀποδίδεται «περαματάρη» δὲν εἶναι κακὴ, θὰ μπορούσε ὅμως νὰ μείνει ὅπως ἔχει· στὴν § 1 ὁ νεκροπο-μπὸς ἀποδίδεται ὡς «νεκροκαθοδηγητής», θὰ μπορούσε νὰ μείνει ὡς ἔχει, ἐνῶ στὴν § 1 τὸ ὡσπερ τι ἄλλο «σάν νὰ ἦταν κάτι ἄλλο» δὲν εἶναι τόσο σαφές (φταίει τὸ κείμενο, ὅπως διαμορφώθηκε); στὴν § 13: τοιγαροῦν μενεῖς καὶ σὺ τῷ ἰσθῷ προσπεπατταλευμένος ἢ ἀπόδοση στὰ νέα ἑλλη-νικά «Γι' αὐτὸ λοιπὸν θὰ μείνεις κι ἐσὺ δεμένος σὲ πάσσαλο τὸ κατάρτι» ἔχει μιὰ ἔλλειψη («στὸ κατάρτι;» ἀβλεψία τυπογραφικῆ); «δεμένος στὸ κατάρτι» ἀσφαλῶς χάνει, ἀλλὰ ἴσως εἶναι σαφέστερο· § 19 *Ποῦ νῦν κα-θεδεῖται; μεστὰ γὰρ πάντα, ὡς ὄραξ.* στὴ μετάφραση «Καὶ τώρα ποῦ θὰ καθήσει;» παραλείπεται ἡ συνέχεια, σιγούρα ἐκ παραδρομῆς· § 19: ὥστε ὑμῖν τὸ ἄσμα ἐπιταραχθήσεται· ἢ ἀπόδοση στὰ νέα ἑλληνικά «θὰ προκα-λέσουνε λοιπὸν στὸ τραγούδι μας μεγάλο ἀντιπερισπασμὸ» δὲν εἶναι τό-σο πετυχημένη· § 24: ἀλλ' ἀπὸ τὴ εἰς τὰς Μακάρων νήσους... «πήγαινε τώ-ρα στὰ νησιά τῶν Εὐλογημένων...» στὰ νησιά τῶν Μακάρων, θὰ μπορού-σε νὰ μείνει ἔτσι. Στὸ *Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες* § 13. 15: καὶ τὴν κεφαλὴν γε ἀποτεμοῦσα τοῦ Κύρου αὐτὴ ἐς ἀσκὸν ἐμβάλει πλήρη αἵματος· «θὰ τὸ βάλει σὲ ἀσκι γεμάτο μὲ αἷμα»· νομίζω ὅτι τὸ κεφάλι, ὄχι τὸ ἀσκι εἶναι καταματωμένο. Στὴν § 21 μᾶλλον ἐκ παραδρομῆς ὅπερ γὰρ παρ' ὑμῖν ἢ Λήθη δύναται· «Αὐτὸ ἀκριβῶς ποῦ καταφέρειν σ' ἐμᾶς ἢ Λησμονιά», ἀντὶ σὲ ἐσᾶς...· παρακάτω ἐπίσης· ...ἀλλὰ δῆλοι εἰσι δρασμὸν ἤδη βουλευο-ντες παρ' ὑμᾶς ἀπὸ τοῦ βίου. «... ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι σχεδιάζουν νὰ δραπετεύσουν ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ νὰ ἔρθουν σ' ἐμᾶς». Βέβαια ἔπρεπε «...καὶ

νά ἔρθουν σὲ ἐσᾶς». Στὴ σ. 303 σημ. 42 «μὴ αὐτὸς εἶναι», ἀπὸ τυπογραφικῆ ἀβλεψία λείπει τὸ καὶ «μὴ καὶ αὐτὸς εἶναι».

Στὸ Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία παρακολουθοῦμε στὴ μετάφραση τὴν προσπάθεια νὰ εἶναι ὁ νεοελληνικὸς λόγος ἰσοδύναμος, ὅπως στὴν § 2: *Καινὸν οὐδέν, ἀλλ' οἷα καὶ πρὸ τοῦ· ἀρπάζουσι, ἐπισηροῦσι, τοκογλυφοῦσι, ὀβολοστατοῦσι*. «Τίποτε καινούριο, ἀλλὰ τὰ ἴδια, ὅπως καὶ πρὶν· ἀρπάζουν, καταπατοῦνε τοὺς ὄρκους τους, ἀσκοῦνε τοκογλυφία, ζυγίζουνε τὰ κέρματά τους». Στὴν § 20: *Εἶπε τὴν γνώμην Κρανίων Σκελετίωνος Νεκρσιεὺς φυλῆς Ἀλιβαντίδος*. «Τὴν πρόταση τὴν ἔκανε ὁ Κρανίωνας, ὁ γιὸς τοῦ Σκελετίωνα, ἀπὸ τὰ Νεκρικὰ τῆς Πτωματικῆς φυλῆς». Ὁ συγγρ. προσπάθησε νὰ κρατήσῃ τὴ συσσώρευση ὀνομάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν θάνατο καὶ τοὺς νεκροὺς, ἕνα εὖρημα τοῦ Λουκιανοῦ, καὶ τὸ πέτυχε. Ἐπίσης στὴν § 20: *ἐβρωμήσατο ἢ Βρωμῶ «ἢ Βρωμῶ βρωχήθηκε» πετυχημένη ἢ προσπάθεια νὰ κρατηθεῖ ἢ παρήχηση*.

(4) Σχόλια: *Περὶ πένθους*. Τὰ σχόλια εἶναι ὀλοκληρωμένα, κατανοητά, χρήσιμα καὶ σαφῆ, μὲ τὴν ἀκριβεία καὶ τὴν ἐνημέρωση ποὺ χαρακτηρίζει τὶς παραπομπές τοῦ συγγρ. π.χ. σημ. 7, 13. Παρακολουθεῖ τὴ συνέχεια τῶν ἐθίμων ταφῆς στὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ στὰ νεότερα χρόνια μὲ ἀναφορὲς σὲ σύγχρονα ἔγκυρα ἔργα, π.χ. γιὰ τὸ λούσιμο τοῦ νεκροῦ (σημ. 37), τὴν πρόθεση τοῦ νεκροῦ (σημ. 40) κ.ἄ. Στὰ σχόλιά του δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημαίνει τὴν εἰρωνεία καὶ τὴ διάθεση τοῦ σατιρικοῦ νὰ προκαλέσῃ τὸ γέλιο, ὅπως στὶς σημ. 1, 7, 10, 21, 27, 33, 42, 58, 78.

Στὸ Κατάπλους ἢ Τύραννος τὰ σχόλια, ποικίλα καὶ χρήσιμα, κατατοπίζουν τὸν ἀναγνώστη μὲ τὴ σαφήνεια μάλιστα καὶ τὴ συντομία τους δὲν βαρύνουν τὸ ἔργο, καθὼς συχνὰ ὁ συγγρ. παραπέμπει στὸν προηγούμενο σχολιασμὸ τοῦ *Περὶ πένθους*: ἐπειδὴ πρόσωπα καὶ πράγματα ἐπανερχονται, αὐτὸ τὸ πετυχαίνει εὐκολότερα. Λίγες φορές ὑπερβαίνει τὴν ἰσορροπία αὐτῆ, ὅπως π.χ. στὴν § 5 σημ. 25, ὅπου παραπομπές καὶ σὲ σύγχρονους μελετητὲς βαρύνουν τὸ σχόλιο, εἶναι ὅμως χρήσιμες: στὴν σημ. 108 (§ 24) θὰ προτιμοῦσε κανεὶς νὰ ἔχει τὸ σχετικὸ σχόλιο τῆς λέξης ποὺ πράγματι θὰ χρειαστεῖ ὁ ἀναγνώστης, καὶ ἂς δοθεῖ καὶ ἡ παραπομπὴ στὸ ἄρθρο τοῦ συγγραφέα «Λεξιλογικὰ τοῦ Κατάπλους». Εἶναι σημαντικό ὅτι ἀξιοποιεῖ τὰ δεδομένα ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ μελέτη τῶν ἐθίμων τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεότερης περιόδου π.χ. § 12, σημ. 58. Καὶ ἐδῶ παρακολουθεῖ κανεὶς τὴ φροντίδα τοῦ συγγρ. νὰ ἐντοπίσῃ τὰ στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ, ὅπως στὶς σημ. 21, 32 (παρὰ προσδοκίαν), 43, 44, 47, 49, 51, 62, 65, 66, 68 (διακειμενικὸς συσχετισμὸς) 78, 85, 99, 109, 111, 116. Καὶ στὸ Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες ἐπισημαίνονται τὰ στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ, ὅπως στὶς σημ. 3, 7, 8, 19, 31, 34, 43, 58, 78, 86, 100· ἀκόμη ἐπισημαίνονται τὰ ἄπαξ λεγόμενα, βλ. σημ. 5, 46, 52, 73, 98.

Στὸ Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία ὁ συγγρ. ἐντοπίζει τοὺς ὑπαινιγμούς, τὶς παρωδίες καὶ ἄλλες ἀναφορὲς σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς, Ἕλληνες καὶ Λατίνους, π.χ. σημ. 78, 79, 81, 82. Ἐπισημαίνει ἀκόμη τὶς ἀπηχῆσεις ἀπὸ

τὰ ὁμηρικὰ ἔργα, ὅπως στὶς σημειώσεις 63, 66, 105, 106, 109 – ξέρομε ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἐκμεταλλεύτηκε πολλαπλῶς τὰ ἔργα αὐτὰ (βλ. O. Bouquiaux-Simon, *Les Lectures homériques de Lucien*, Βρυξέλλες 1968). Βέβαια ὑπάρχει πρόβλημα σὲ κάποιες σημειώσεις, ὅταν ὁ συγγρ. παραπέμπει σὲ κείμενα ὅχι οἰκεία, ὅπως στὴ σημ. 26, ἢ τὴ 47, ὅπου γιὰ τὶς μαγικὲς τελετὲς ἀναφέρεται σὲ μαρτυρίες παπύρων, ἐνῶ παράλληλα δὲν διστάζει νὰ δώσει μιὰ διευκρίνιση χρήσιμη, ὅπως π.χ. στὴ σημ. 37, γιὰ τὸ ἐπίρρημα ἀτεχνῶς. Πολλὲς ἀπὸ τὶς σημειώσεις ὅχι μόνον εἶναι πλήρεις, ἀλλὰ καὶ σημαντικὲς, ὅπως οἱ 2, 6, 42, 44 ποὺ πιστοποιοῦν μιὰ σπάνια γνώση, ἢ σημ. 60, ποὺ ἔχει ἐνδιαφέρον, ἢ σημ. 125, ὅπου διαβάζουμε ἓνα πολὺ καλὸ σχόλιο γιὰ τὸν Πῶλο, ἠθοποιὸ τραγωδιῶν. Στὴ σημ. 29 ἴσως χρειαζόταν κάτι περισσότερο γιὰ τὴν ἡδονή, ὅπως τὴν ἐννοοῦν οἱ ἐπικούρειοι, ἀλλὰ στὴ σημ. 30 τὸ σχόλιο γιὰ τοὺς κινικοὺς εἶναι πιὸ συμπληρωμένο. Στὴ σημ. 133 ὅλα εἶναι σωστά, ὑπάρχουν ὅμως κάποια εἰσαγωγικὰ ἀνεξήγητα, μᾶλλον ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀβλεψία «ἀνθρώπους μὲ φήμη... στὸ Χάρων 14»: ἐδῶ γιὰ τὸν πληθυντικὸ ἀριθμὸ τῶν κυρίων ὀνομάτων ἴσως θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ ὅτι εἶναι καὶ ἓνας δείκτης τῆς εἰρωνείας τοῦ Μενίππου (φυσικὰ τοῦ Λουκιανοῦ). Στὴ σημ. 87 θὰ θέλαμε νὰ μᾶς ἐνημερώσει γιὰ τὴν ἐννοια τῆς λέξης κόραξ, μόνον ἢ παραπομπὴ στὸ ἄρθρο τοῦ συγγρ. «Λεξιλογικὰ ἀπὸ τὴ Νεκρομαντεία» δὲν ἀρκεῖ. Στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ: σημ. 4 (ἐπισημαίνει παρωδία), 8 (ἐντοπίζει τὴν παραλλαγὴ στίχων ἀπὸ τὴν Ὀδύσσεια), 11, 17, 45 (ἐπισημαίνει τὴ διακωμώδηση μαγικῶν τελετῶν), 59, 60 (δηλώνεται ἡ παρωδία τῶν τριῶν μυθικῶν καταβάσεων), 73, 75, 96 (κωμικὸ παρὰ προσδοκίαν), 142 (παρωδία ψηφίσματος), 144 (συσσώρευση ὀνομάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν θάνατο). Ὁ συγγρ. ἔχει ἐπισημάνει καὶ τὰ ἀπαξ λεγόμενα· βλ. τὶς σημ. 55, 57, 102, ἐνῶ θεωρεῖ τὸ Ἀχερούσιον πεδίον μᾶλλον ἐπινόηση τοῦ Λουκιανοῦ (βλ. σημ. 107). Δὲν ὑπάρχουν λάθη, μιὰ ἀβλεψία μόνον στὴ σημ. 109 (§ 22): λείπει ὁ τίτλος τοῦ ἔργου Χάρων 22· προθέτουμε ὅτι σὲ κάποιες παραπομπές, ὅπως στὴ σημ. 61 δίδεται ὀλόκληρος ὁ τίτλος Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες, τὸ ἴδιο καὶ στὶς σημ. 116, 129, ἐνῶ στὶς σημ. 62, 111, 119, 120, 121, 133, 136, Χάρων. Στὴ σημ. 123 γράφεται τὸ Ἐρεχθεῖο, ἐνῶ στὸν Πausanias 1. 26.5: ἐρέχθειον· πρβ. καὶ Πλούτ. Ηθ. 843e.

Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν σχολιασμὸ τῶν Νεκρικῶν διαλόγων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ καὶ πραγματολογικὰ σχόλια ὁ συγγρ. ἐντοπίζει καὶ ἐδῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ, ὅπως στὶς σημ. 10, 32 καὶ 50 (πολὺ ὠραῖο σχόλιο – θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει κανεὶς ὅτι εἶναι ἐκφραλισμὸς, ὅταν κατεβάξει τὶς καταστάσεις τῶν θεῶν στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο) καθὼς καὶ στὴ σημ. 52, ἐνῶ στὴ σημ. 68 ἐπισημαίνεται ἡ διακωμώδηση περιτέχνων φιλοσοφικῶν ὄρων μὲ ἀναφορὰ στὸ Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία καὶ τὸ Βίων πρᾶσις· στὴ σημ. 76 τονίζεται ὅτι ὁ Λουκιανὸς συχνὰ διακωμωδεῖ τὶς ἀκρότητες τῆς γλωσσικῆς ἐπιτήδευσης μὲ ἀναφορὰ στὸ Ρητόρων διδάσκαλος καὶ τὸ ἔργο Λεξιφάνης, 82, 83 (ἐπισημαίνεται εἰρω-

νεία) 94, 101 (εύρηματική υπερβολή), 114, 115 (κωμικές χρήσεις λέξεων). Στις σημ. 57, 59, 80, 89, 95 ὁ συγγρ. ἐντοπίζει πλαστικά πρόσωπα. Μὲ ἐπιμέλεια ἐπισημαίνει καὶ τὰ ἄπαξ λεγόμενα, ὅπως στὶς σημ. 10 (τὸ πολύθυρον μὲ τὴ σημασία τοῦ χιλιοτροιτημένου μόνο στὸ χωρίο αὐτὸ μαρτυρεῖται), 26, 32, 34, 104. Ὑπάρχουν τέλος καὶ κάποιες ἀσυνέπειες, ὅπως Κατάπλους στὶς σημ. 14, 28, 56, 63, 96, 105, 107, 116 Κατάπλους ἢ Τύραννος στὶς σημ. 16, 23, 24, 27, 60, 84, 88, 98. Ἐπίσης στὶς σημ. 2, 24, 33, 40, 79, 86, 103, 108 Μένιππος, ἐνῶ στὶς σημ. 31, 68, 69, 78, 84, 85 Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία.

Λεῖπουν τὰ εὐρετήρια, καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ μεγάλη ἔλλειψη.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω, ὅπως ἄρχισα: ὁ Λουκιανὸς εἶναι καὶ πάλι τυχερὸς συγγραφέας· βρίσκεται στὰ χέρια ἐνὸς προικισμένου καὶ σοβαροῦ μελετητῆ. Περιμένουμε τὴ συνέχεια.

Ἀθήνα

ΕΡΜΙΟΝΗ ΗΛΙΑΔΟΥ

Αἰμίλιος Δημ. Μαυρουδῆς, Ἀρχιγένης Φιλίππου Ἀπαμεύς. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἐνὸς ἔλληνα γιαιτροῦ στὴν αὐτοκρατορική Ρώμη [Πονήματα. Συμβολές στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, 3], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, 2000, σελ. lxi+469.

Ἡ ἐνασχόληση κλασικῶν φιλολόγων μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἱατρικῆς εἶναι ἀναμφίβολα ἓνα εὐτύχημα γιὰ τὴν ἱατρικὴ ἐπιστήμη, διότι, ὅπως ἀποδεικνύεται, μόνον οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι μποροῦν νὰ βυθισθοῦν στὰ βαθιὰ νερά αὐτοῦ τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου καὶ νὰ ἀνασύρουν ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τοὺς γιαιτροὺς τῆς ἀρχαιότητος, ποὺ δὲν εἶναι λίγοι καὶ παραμένουν ἄγνωστοι. Εὐτύχημα μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Αἰμιλίου Δημ. Μαυρουδῆ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τοὺς γιαιτροὺς τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐσχάτως μὲ τὸν Ἀρχιγένη Φιλίππου τὸν ἐξ Ἀπαμείας, διάσημο ἔλληνα γιαιτροῦ ἐπὶ Τραϊανοῦ (98-117 μ.Χ.) στὴ Ρώμη.

Ἡ ἀποπεράτωση τῆς σχετικῆς ἔρευνας ὁδήγησε στὴ συγγραφὴ καὶ δημοσίευση τοῦ συγκεντρωθέντος ὕλικου στὸν ἀνωτέρω τόμο, ποὺ ἀριθμεῖ 530 σελίδες. Πρόκειται γιὰ ἓνα βιβλίον ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ὄντως ἐπιστημονικὸ σύγγραμμα», ὑποδειγματικὴ ἱατροφιλολογικὴ μονογραφία. Ἔργο ποὺ εἶναι ἀπόσταγμα πολυετοῦς ἔρευνας, ἀκούραστης ἀναζήτησης πηγῶν, προσεκτικῆς καὶ ἐξαντλητικῆς μελέτης τοὺς καὶ ἐκμετάλλευσής τους. Οἱ πλούσιες γνώσεις, ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα, παρέχονται στὸν ἀναγνώστη μὲ ὑποδειγματικὴ μεθοδικότητα, σαφήνεια σκέψης, ἄριστο γλωσσικὸ ἔνδυμα, μὲ σύνεση καὶ σεμνότητα στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὴ παρρησία.

Ὁ συγγρ. εἶχε θέσει ὡς σκοπὸ του νὰ συνθέσει καὶ νὰ παρουσιάσει μιὰ

όλοκληρωμένη εικόνα για τη ζωή, τη δράση και τὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιγένη και στράφηκε, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, με κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια σὲ ὅλες τις ἐκδεδομένες πηγές και ἐπίσης σὲ ὅσες ἀνέκδοτες μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει. Ἀντικειμενικὴ δυσκολία στὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀποτελοῦσε τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ συγγράμματα τοῦ ἐν λόγῳ πολυπλεύρου και πολυγραφότατου γιατροῦ δὲν διασώθηκαν ἀκέραια, ὅπως και τόσα ἄλλα ἔργα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ παράδοση τῶν ἔργων τοῦ Ἀρχιγένη εἶναι μόνον ἀποσπασματικὴ και ἔμμεση, ὀφειλόμενη ἐν πολλοῖς στὸν διασημότερο γιατρὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, τὸν Γαληνὸ και στοὺς βυζαντινοὺς γιατροὺς: Ὀρειβάσιο (4ος αἰ.), Ἀλέξανδρο Τραλλιανὸ (6ος αἰ.), Ἀέτιο Ἀμιδηνὸ (6ος αἰ.), Παῦλο Αἰγινήτη (7ος αἰ.), Νικόλαο Μυρεψὸ (13ος αἰ.), κ.ἄ.

Παρὰ τὴν ἀνωτέρω δυσκολία τὸ ἔργο ἤλθε εἰς πέρας με ἄκρα ἐπιτυχία, μεγάλη ἀκριβεία και ἐπιστημονικὴ δεξιοτεχνία, χάρη στὴν ἀκούραστη και ἀνεξάντλητη ὑπομονὴ τοῦ συγγρ. ποὺ ἀντιμετώπισε με προσοχὴ και σεβασμὸ και τὰ πιὸ μικρὰ θέματα τῆς ἐν λόγῳ ἔρευνας.

Τὰ ἀφορῶντα στὴ ζωὴ τοῦ Ἀρχιγένη (πρῶτο κεφ. τοῦ ἔργου) μᾶς γνωστοποιοῦν τὰ ἀπαραίτητα βιογραφικὰ στοιχεῖα με ἔμφαση στὴν κατὰγωγὴ, στὴν ἰατρικὴ παιδεία και τὴ δράση του. Στὸ ἐν λόγῳ κεφ. ἀνασυντίθεται πληρέστερα ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες προγενέστερες μελέτες ἡ ζωὴ τοῦ Ἀρχιγένη, διότι ὁ συγγρ. ἀξιοποιεῖ νέες ἱστορικὲς μαρτυρίες και ἀνασκευάζει ὡς ἀσθήρικτες τὶς σχετικὲς ἀπόψεις συγχρόνων ξένων ἐπιστημόνων, ὅπως τῶν M. Wellmann και H. Mörland.

Τὰ πολλὰ συγγράμματα τοῦ Ἀρχιγένη (δεῦτερο κεφ.), παρατιθέμενα σὲ τρεῖς βασικὲς κατηγορίες, παθογνωμονικὰ (8 ἔργα), ὑλικά (3 ἔργα) και θεραπευτικὰ (5 ἔργα), ἐντυπωσιάζουν τὸν ἀναγνώστη. Καλύπτουν ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς τότε ἰατρικῆς ἐπιστήμης: Παθολογία, Φαρμακολογία, Χειρουργικὴ, καθὼς και ἐπὶ μέρους ἐξειδικεύσεις. Στὰ περισσότερα ἔργα παρατιθέται και ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸν Γαληνὸ και ἄλλους γιατροὺς και μάλιστα βυζαντινοὺς. Ἔτσι κατανοεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὁ Ἀρχιγένης ὄντως ἀξιόλογα συγγράμματα πάμπολλα κατέλιπε και ὅτι δικαίως ἀνήκει στοὺς ἐπὶ τῇ τέχνῃ τῆς Ἰατρικῆς ὄνομα λιπόντων.

Ἡ ἔμμεση παράδοση τῶν ἀνωτέρω ἔργων τοῦ Ἀρχιγένη (τρίτο κεφ.) μᾶς γνωστοποιεῖ τὶς ὑπάρχουσες φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ 17 ἔργα του, γνωστὰ με τοὺς τίτλους τους. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι και τὸ *Cogrus* τῶν ἐπιστολῶν του με ἔνδεκα «ἐπιστολικὰ ἔργα» – ἰατρικὲς πραγματεῖες, ὅπως ἡ «Ἐπιστολὴ πρὸς Μᾶρσον “περὶ ἀνακτήσεως μνήμης βεβλαμμένης”». Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἔργων παραμένει ἀνοιχτός, διότι τὸ σύνολο τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς παραμένει ἄγνωστο.

Στὸ κεφ. αὐτὸ μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης και παράθεση τῶν ἐλληνικῶν και λατινικῶν χειρογράφων στὰ ὁποῖα παραδίδονται ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἀρχιγένη ἢ ἄλλες πληροφορίες γι' αὐτὸν (31 χειρόγραφα). Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. παραθέτει: (1) Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρχιγένη σὲ ἐκδεδομένα ἀνώνυμα κείμενα, (2) Τὰ ἐκδεδομένα ἀποσπά-

σματα του Ἀρχιγένη, πού εἶναι ἐμβόλιμα σέ λόγους τοῦ Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ, (3) Τά κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ ἴδιου βυζαντινοῦ γιατροῦ, τὰ ὁποῖα ἀπό τμήμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης ἀποδίδονται στόν Ἀρχιγένη, καί (4) Τά κεφάλαια τῆς Ἐπιτομῆς ἰατρικῆς τοῦ Παύλου Λιγινήτη, πού εἶναι ἐμβόλιμα στό σύγγραμμα τοῦ Ἀετίου, τὰ ὁποῖα ὁ κώδικας Vaticanus Palatinus gr. 199 ἀποδίδει στόν Ἀρχιγένη.

Ὁ συγγρ. προχώρησε τήν ἔρευνά του ἀκόμη βαθύτερα. Προχώρησε στόν ἐντοπισμό τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρχιγένη (τέταρτο κεφ.), τήν προγενέστερη δηλ. ἰατρική γραμματεία, τίς ἐπώνυμες καί ἀνώνυμες πηγές του, πού ἐλάχιστα ἔχουν ἀπασχολήσει μέχρι σήμερα τοὺς ἐρευνητές. Ἐδῶ, παρὰ τίς ἀντικειμενικές δυσκολίες, συγκεντρώθηκαν τὰ ὀνόματα 51 γιατρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀρχίζοντας ἀπό τοὺς πρὸ τοῦ Ἰπποκράτους γιατροῦς, ὅπως ὁ Ὅστάνης (6ος-5ος π.Χ. αἰ.). Ἀκολουθοῦν ἀπλῆς μνεῖες 16 γιατρῶν ἢ φαρμάκων, πού ἀναφέρονται στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρχιγένη, καί τέλος τὰ ὀνόματα 5 γιατρῶν τῆς ἀρχαιότητος, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα συνέδεσαν οἱ μεταγενέστεροι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχιγένη.

Στὰ ὑπάρχοντα τρία Παραρτήματα, στό τέλος τοῦ παρουσιαζομένου ἐδῶ ἔργου, συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης μὲ θαυμασμό γιὰ τήν ποιότητα τῆς ἔρευνας, τὰ ἐξῆς: (1) Τὰ ἀποσπάσματα πού ἀποδίδονται στόν Ἀρχιγένη ἀπὸ Ἀραβες γιατροῦς, (2) Τὰ συγγράμματα πού ἔχουν ἀποδοθεῖ ἐσφαλμένα στόν Ἀρχιγένη ἀπὸ νεότερους μελετητές, καί (3) Τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πού ἐσφαλμένα καί αὐτοὶ θεωροῦνται πηγές τοῦ Ἀρχιγένη. Πρόκειται γιὰ τρία ἀπαραίτητα συμπληρώματα, θὰ λέγαμε, τοῦ ἔργου, πού καταρτίστηκαν μὲ ἐπιμέλεια, μεράκι καί ὑπομονή.

Τὸ ἔργο κατακλείεται μὲ πέντε ἀξιόλογους Πίνακες: (1) Τῶν χρησιμοποιηθέντων χειρογράφων, (2) Τῶν χωρίων πού μνημονεύονται, (3) Τῶν ὄρων πού σχετίζονται μὲ τήν ἀρχαία ἰατρική, (4) Τῶν ὀνομάτων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, καί (5) Ὀνομάτων νεότερων ἐρευνητῶν.

Ὁ συγγρ. σημειώνει στό ἔργο του (σ. xv) ὅτι: «τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον θέμα τῆς σχέσεως τοῦ Ἀρχιγένη, πού ἀνήκει στὴ σχολὴ τῶν "πνευματικῶν γιατρῶν", μὲ τίς ἄλλες ἰατρικές σχολές (δογματική, ἐμπειρική, μεθοδική) ἐξετάζεται μόνον ἀκροθιγῶς», ὅπως καί «ἡ ὑφολογικὴ ἐξέταση τῶν ἀποσπασμάτων του, καί εἰδικότερα τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς καί χρήσης νέων ἰατρικῶν ὄρων». Τὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ θέματα, συνεχίζει, θὰ τύχουν πραγματεύσεως ἀφοῦ συλλεγοῦν τὰ ἀποσπάσματα τῶν γιατρῶν ὁπαδῶν τῶν ἀνωτέρω σχολῶν καί, τὸ δεύτερο, ἀφοῦ ἐκδοθοῦν τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρχιγένη. Εὐχόμαστε ὀλόψυχα αὐτὲς νὰ εἶναι οἱ δύο προσεχεῖς ἐργασίες τοῦ κατὰ πάντα ἀξιεπίαιου καί ταλαντούχου συγγρ., τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναντίρρητα ὑποδειγματικὸ καί ἀξιομίμητο ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητές τοῦ κλάδου.

Τελειώνοντας εὐχόμαστε τὸ ἔργο τοῦ Αἰμ. Μαυρουδῆ νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ κάθε ἔλληνα Ἀσκληπιάδη, ἀπὸ κάθε θεράποντα τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς, ὅπως καί κάθε φιλομαθῆ. Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου μᾶς πλουτίζει

καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει νέα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἰατρικῆς. Ὅπως ὁ Ἄρχιγένης, ἔτσι καὶ ὁ συνάδελφος «ἀξιόλογον σύγγραμμα» προσέφερε στοὺς Ἕλληνας καὶ ἀπανταχοῦ ἑλληνομαθεῖς καὶ «ἐπὶ τῇ τέχνῃ» τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς «ὄνομα κατέλιπεν».

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν

NONNA ΔΗΜ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

W. G. Brokkaar (επιμ.), *The Oracles of the Most Wise Emperor Leo and the Tale of the True Emperor (Amstelodamensis Graecus VI E 8)*, Ἀμστερνταμ 2002, σελ. 122.

Το βιβλίο αυτό μας προσφέρει μια διπλωματική έκδοση των κειμένων *Του σοφωτάτου βασιλέως Λέοντος χρησμοὶ καὶ Ἱστορία του αληθινού βασιλέως* (τίτλος που προτιμήθηκε ἀντὶ τοῦ *Ανωνώμου παράφρασις των του βασιλέως Λέοντος χρησμών* του πρώτου εκδότη Lambeck), με παράλληλη αγγλική μετάφραση και σχόλια, βασισμένη στον κώδ. VI E 8 αρ. 70 του καταλόγου των χφφ. τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης του Ἀμστερνταμ (γνωστό και ως *Amstelodamensis Graecus 70*), που χρονολογείται στον 16ο αἰ. Ἐπίσης, δεν παραλείπεται ἡ αναφορά των γραφῶν των εκδόσεων Rutgers (1618) καὶ Lambeck (1655). Οἱ αποκλίνουσες γραφές των εκδόσεων αὐτῶν αναφέρονται στο αρνητικό κριτικό υπόμνημα.

Ἡ έκδοση αὐτὴ εἶναι αφιερωμένη στον καθηγητὴ Α. F. van Gemert με τὴν ευκαιρία τῆς αποχώρησής του ἀπὸ τὸ Τμήμα Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (γνωστό ως «Byzantijns- Nieuwgrieks Seminarium») του Πανεπιστημίου του Ἀμστερνταμ, στο οποίο υπῆρξε διευθυντὴς ἀπὸ τὸ 1996 ὡς τὸν Νοέμβριο του 2002.

Τὴν παρούσα έκδοση προλογίζει ὁ W. G. Brokkaar, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια, ἐνῶ ἄλλοι οκτῶ συνεργάτες-ερευνητές συνέβαλαν στὴ συγκρότησή τῆς.

Στον Πρόλογο (σσ. 9-10) υπογραμμίζεται ἡ συμβολὴ του Α. F. van Gemert στὴ λειτουργία του Τμήματος Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, το ὁποῖο, ὑπὸ τὴ διεύθυνσή του, ὅπως καὶ του προκατόχου του, καθηγ. W. Bakker, ἀπέκτησε ἐπιστημονικὸ κύρος καὶ υποστηρικτές τόσο στὴν Ολλανδία ὅσο καὶ στο ἐξωτερικό, γίνεται μὴ σύντομη ἀναφορὰ στὸν κώδικα στὸν ὁποῖο βασιζέται ἡ έκδοση καὶ, τέλος, εκφράζονται εὐχαριστίες σε άτομα καὶ φορεῖς που υποστήριξαν τὸ εγχείρημα.

Στὴν Εἰσαγωγὴ (σσ. 11-50) δίνονται συνοπτικὰ ἡ περιγραφή, τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο του κώδικα VI E 8, που προαναφέρθηκε, καὶ προσδιορίζονται ἡ θέση των κειμένων μέσα στο πολιτισμικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ οἱ μεταξὺ τους σχέσεις. Πρέπει να προέρχονται, κατὰ τὴν ἀποψη των συγγραφέων, ἀπὸ μὴ κοινὴ παράδοση καὶ, μάλιστα, ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐδῶ οἱ συγγραφεῖς,

ύστερα από μια περιεκτική περίληψη κάθε χρησμού, σχολιάζουν σύντομα όσα χωρία απαιτούν κάποια διασάφηση του νοήματος αλλά κι εκείνα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση και την αποκρυπτογράφηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες γράφτηκαν. Η συσχέτιση με αποκαλυπτικά κείμενα πρωιμότερων εποχών (όπως η *Αποκάλυψις* του Ψευδο-Μεθόδιου, του 7ου αι., και τα *Οράματα του Δανιήλ*, του 8ου αι. κ.ε.) παρέχει τα απαραίτητα εργαλεία για την κατανόηση θεματικών μοτίβων και ενοτήτων που περιλαμβάνονται σ' αυτά τα μεταγενέστερα κείμενα. Διαπιστώνεται, επίσης, η επίδραση του ποιητικού κειμένου Αλεξάνδρα του Λυκόφροννα, και εξετάζεται το ιστορικό έργο του Νικήτα Χωνιάτη, κύρια πηγή πληροφοριών για τα δύο κείμενα. Μια εκτενέστερη και διεισδυτικότερη μελέτη σε συσχετισμό με τα πρότυπά τους θα υπερέβαινε, ασφαλώς, τα όρια μιας τέτοιας εισαγωγής.

Η Εισαγωγή κλείνει με μια σύντομη εξέταση της γλώσσας των κειμένων. Οι συντάκτες της Εισαγωγής δεν εκθέτουν, φυσικά, συμπεράσματα της προσωπικής τους έρευνας, ούτε προσφέρουν πλήρη βιβλιογραφία για το θέμα, πράγμα που ούτε στόχος τους ήταν ούτε θα το περίμενε κανείς από ένα τέτοιο βιβλίο. Το ίδιο ισχύει και για τα σχόλια. Ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει τις απαραίτητες αναφορές, διατυπωμένες με σαφήνεια, και όχι ένα πλήθος από εξειδικευμένες παραπομπές. Στα σχόλια περιλαμβάνεται και ένα στοιχειώδες υπόμνημα πηγών, όπου καταγράφονται τα παράλληλα χωρία που είναι δυνατό να εξακριβωθούν και που οι απηχήσεις τους είναι φανερές στα κείμενα.

Το κύριο μέρος της εργασίας (σσ. 56-101) καταλαμβάνει, βέβαια, η έκδοση και η μετάφραση των κειμένων. Την έκδοση συμπληρώνουν ένας πλήρης κατάλογος των περιεχομένων ελληνικών λέξεων (σσ. 103-116) και μια κατατοπιστική βιβλιογραφία (σσ. 117-122). Τις μεσαίες σελίδες του βιβλίου καλύπτουν οι φωτογραφίες του πλούσια εικονογραφημένου κώδ. VI E 8, στο οποίο βασίζεται η έκδοση.

Παρά τις κάποιες μικρές ατέλειες που παρουσιάζει η μετάφραση (σε κάποια σημεία δεν είναι ακριβής, π.χ. F8v XV στ. 2, *μη κατώκη μοι: μη διστάξεις*. Θα ήταν ορθότερη η μετάφραση: *μη με φοβάσαι*. F9r XVI στ. 6, *της άνω κληρουχίας: της κληρονομιάς του ουρανού*. Το ορθό είναι του κλήρου, της μερίδας του ουρανού. F12v στ. 147-148, *τι μέλλει πράττειν: τι πρέπει να κάνει, αντί για το ορθότερο τι είναι προορισμένος να κάνει, κτλ.*), πρέπει να επαινεθεί η προσπάθεια του επιμελητή της έκδοσης και των συνεργατών του για την ενδιαφέρουσα συμβολή τους στον χώρο της βυζαντινής αποκαλυπτικής παράδοσης. Οπωσδήποτε, εκπληρώνεται ο στόχος της εργασίας να προσφερθεί όχι μόνο στο επιστημονικό αλλά και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό ένα κείμενο προσιτό και κατανοητό.

Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001, ἐπιμ. E. Jeffreys [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications, 11], Aldershot, Ashgate Variorum, 2003, σελ. 281.

Στὸν τόμο συγκεντρώνονται τὰ πρακτικὰ τοῦ τριακοστοῦ πέμπτου *Spring Symposium of Byzantine Studies* ποῦ διεξήχθη στὴν Ὁξφόρδη τὸν Μάρτιο τοῦ 2001. Τὸ συνέδριο ἦταν ἀφιερωμένο στὴ ρητορικὴ τῶν Βυζαντινῶν.

Μετὰ ἀπὸ τὴ σύντομη εἰσαγωγὴ τῆς E. Jeffreys, ἢ M. Vinson («Rhetoric and writing strategies in the ninth century») ἀσκεῖ ὀρθὰ κριτικὴ στὴ συνήθη μέθοδο ἀπομόνωσης τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν τοῦ κειμένου ἀπὸ τὰ ρητορικὰ του συμφραζόμενα καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τὴ λειτουργία τῆς ρητορικῆς σὲ κείμενα τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰ., προσδιορίζοντας παράλληλα τὶς ἱστορικὲς ἀνάγκες ποῦ ἐπιβάλλουν κάθε φορὰ τὶς συγκεκριμένες ἐπιλογές ἐνὸς ρήτορα. Π.χ., θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ Μενάνδρου τοῦ ρήτορος σὲ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς περιόδου τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ¹ σηματοδοτεῖ μιὰ ἀπόπειρα ἐκκοσμίκευσης τοῦ εἶδους τῆς ἀγιολογίας, ἢ ὅποια, μὲ τὴ σειρά της, ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς προσπάθειας ὑπέρβασης τῆς διαμάχης θύραθεν καὶ θρησκευτικῆς παιδείας, ποῦ προσωποποιεῖται ἀπὸ τοὺς πατριάρχες Φώτιο καὶ Ἰγνάτιο ἀντίστοιχα. Ὡστόσο, θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ διερωτηθεῖ μήπως τὸ φαινόμενο εἶναι σύμφυτο μὲ τὸ εἶδος τῆς ἀγιολογίας καὶ ἄρα εὐκολὰ ἀναμενόμενο ἀπὸ τὶς συμβάσεις ποῦ τὸ διέπουν. Γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε παλαιότερες περιπτώσεις, μήπως τὸ ἴδιο δὲν κάνει στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ. ὁ Ἰγνάτιος Διάκονος, ὅταν συνθέτει κλασικίζουσες βιογραφίες ἀγίων; Ἄλλωστε, ἡ σχηματοποίησις τῆς διαμάχης Ἰγνατίου - Φωτίου, ποῦ ἀποτυπώνεται στὸν βίο τοῦ Ἰγνατίου τοῦ Νικητὰ τοῦ Παφλαγόνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀφορμᾶται ἡ συγγρ., δὲν εἶναι βέβαιο πὼς ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὴν πραγματικότητα. Γενικὰ τὸ ἄρθρο καταλήγει νὰ θυμίζει παλαιότερες μελέτες τοῦ Paul Speck (ἐννοεῖται ὡς πρὸς τὴν τόλμη τῶν συμπερασμάτων, ὄχι ὡς πρὸς τὴ σοφία).

H C. Rouecché («The rhetoric of Kekaumenos») διαπιστώνει τὴν παιδεία τοῦ Κεκαυμένου, ἀναλύοντας χωρὶα ποῦ ἀποδεικνύουν τὴν ὀπωσδήποτε ἀναμενόμενη ἐφαρμογὴ τῶν ρητορικῶν πρακτικῶν τοῦ βυζαντινοῦ σχολείου, ἐνῶ παράλληλα θεωρεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας ἐμπλουτίζει δημιουργικὰ τὴ βυζαντινὴ γνωμολογικὴ παράδοση.

Τὴν πολὺ κατατοπιστικὴ ἐπισκόπησις τῆς ρητορικῆς διδασκαλίας καὶ πρακτικῆς στὴν πρώιμη παλαιολόγια περίοδο τοῦ Κωνσταντινίδη («Teachers and students of rhetoric in the late Byzantine period») ἀκολουθεῖ

1. Πολὺ χρήσιμη θὰ ἦταν ἡ συζήτησις τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀ. Μαρκόπουλου, «Ἀποσημειώσεις στὸν Λέοντα Στ' τὸν Σοφό», *Θυμίαμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, σσ. 193-201, τὶς ὁποῖες ἡ συγγραφέας δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει.

ή απογοητευτική από κάθε άποψη έργασία του D. G. Angelov («Byzantine imperial panegyric as advice literature») για τον παραινετικό χαρακτήρα ορισμένων βασιλικών λόγων της ίδιας περιόδου. Παρερμηνεύοντας ένα χωρίο του δεύτερου βασιλικού λόγου του Μετοχίτη, θεωρεί, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι ο ρήτορας προτείνει στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ να αφήσει τα Βαλκάνια στο έλεος των έχθρων, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην άμυνα της Μ. Ασίας. Όσο και αν ο Μετοχίτης ήταν μικρού διαμετρήματος πολιτικός, ασφαλώς δεν μπορεί να χαρακτηριστεί παράφρων: στο υπό συζήτηση χωρίο, αφού τονίσει τις άξεπέραστες δυσκολίες που υπήρχαν όντως για τη συντήρηση δύο ανοικτών μετώπων, επαινεί τελικά τον αυτοκράτορα διότι διέψευσε όσους πίστευαν ότι δεν ήταν δυνατόν να σημειώσει επιτυχίες και στα δύο μέτωπα (Vindobonensis phil. gr. 95, φ. 151v: *άπαντας ήλεγξαν και παρήλθον αι προς άμφοτερα των πράξεων άποτελευτήσεις*).

Πολύ ενδιαφέρουσα αντίθετα είναι η έργασία του W. Hörandner («Court Poetry: questions of motifs, structure and function»), ο οποίος εξετάζει τις τύχες της αυλικής ποίησης στο μέσο και ύστερο Βυζάντιο. Αφού έρμηνεύσει διεξοδικά το ποίημα του Χωνιάτη για τον γάμο του Ιαακίου Β΄ Άγγέλου, ο αυστριακός έρευνητής διατυπώνει μια πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση για τις χαμένες ευχές που συνέθεσε ο Γεώργιος Άκροπολίτης, για να αναγνωσθούν επί τη εισόδω του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην άπελευθερωμένη βασιλεύουσα το 1261: ίσως η φράση *έκάστην οικειόν έχουσαν σκοπόν* που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να περιγράψει τα κείμενα αυτά στην Ιστορία του, άποτελεί μια από τις πρώτες μαρτυρίες για τη χρήση του νεοελληνικού όρου *σκοπός* με την έννοια του ρυθμού.

Ο M. Jeffreys («“Rhetorical” texts») προσπαθεί να εξιχνιάσει τη λειτουργία της ρητορικής στα ποιήματα του λεγόμενου Μαγγάνειου Προδρόμου, ενώ το ίδιο περίπου άποπειράται και ο J. Ljubarskij («How should a Byzantine text be read»), χωρίς να επιλέγει πάντα με επιτυχία τα παραδείγματά του. Η δολοφονία του Νικηφόρου Φωκά μια σκοτεινή και κρύα νύχτα του χειμώνα, που περιγράφει ο Λέων ο Διάκονος, δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί *real fiction*. Σίγουρα ο ιστορικός προσπαθεί να τονίσει τον δραματικό χαρακτήρα του γεγονότος, αλλά σε αυτό δεν πρωτοτυπεί, αντιθέτως χρησιμοποιεί κατά κόρον τις συμβάσεις που ίσχυαν ήδη από τα έλληνοιστικά χρόνια για τη δραματοποίηση σκηνών δολοφονίας έπιφανών προσώπων. Η σκηνή θυμίζει την περιγραφή της δολοφονίας του Λέοντος του Ε΄ στον Συνεχιστή του Θεοφάνη (πάλι μια κρύα νύχτα του χειμώνα), την ανατριχιαστική περιγραφή της σφαγής του Μιχαήλ Γ΄ στον Συμεών Λογοθέτη, αλλά και την αφήγηση της δολοφονίας (πάλι τη νύχτα) του Άλεξίου Β΄ στον Νικητα Χωνιάτη, με τις όποιες (και με άλλες παρόμοιες) σίγουρα θα πρέπει να συγκριθεί η αφήγηση του Λέοντος Διακόνου, προτού προσδιοριστεί ο βαθμός της πρωτοτυπίας και της δημιουργικής διάθεσης του ιστορικού.

Τῆ ρητορικῇ λειτουργίᾳ τοῦ διαλόγου σὲ βυζαντινὰ κηρύγματα ἐξετάζει ἡ M. Cunningham («Dramatic device or didactical tool?»), ἐνῶ ἡ R. Macrides («George Acropolites' rhetoric») μελετᾷ τὴ χρῆση τῆς ρητορικῆς στὸ ἔργο τοῦ Ἀκροπολίτη ὡς μέσου ἀμαύρωσης τῆς μνήμης τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρη καὶ ἐξύψωσης τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (καὶ ἔμμεσα τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του), ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν ὄλη κατεύθυνση τοῦ κειμένου, ποῦ διαστρέφει ἐν πολλοῖς τὰ γεγονότα. Ἡ παρατήρηση εἶναι πολὺ ὀρθή. Χρήσιμη θὰ ἦταν καὶ ἡ σύγκριση τῆς περιγραφῆς τῆς δολοφονίας τῶν δύο Μουζαλώνων στὴ μονὴ τῶν Σωσάνδρων τὸ 1258, ἀπὸ τὸν Ἀκροπολίτη καὶ τὸν Παχυμέρη ἀντίστοιχα. Ἡ συνωμοσία τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ οἱ ὕβρεις τῶν συνωμοτῶν ἐναντίον τοῦ νεκροῦ αὐτοκράτορα, ποῦ περιγράφονται μὲ ζωντάνια ἀπὸ τὸν νεότερο Παχυμέρη, ἀποσιωπῶνται ἐπιμελῶς ἀπὸ τὸν Ἀκροπολίτη, ποῦ παρουσιάζει τὴν ὄλη ὑπόθεση ὡς ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν ἔντιμων καὶ ἀδικημένων ἀρχόντων μὲ δύο παρείσακτους ἀπατεῶνες, ἐνέργεια ἡ ὁποία μάλιστα ἔχει ὡς στόχο τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τρωθέντος κύρους τοῦ νεκροῦ αὐτοκράτορα καὶ αὐθέντη τους.

Ἡ C. Holmes («The rhetorical structures of Skylitzes' Synopsis Historiarum»), ἀνιχνεύοντας τὴν ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς στὸ ἔργο τοῦ Σκυλίτζη, καταλήγει στὴν ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση ὅτι ὁ ἱστορικός, πέρα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τῶν προγυμνασμάτων, μιμνῆται τὴ διάρθρωση τοῦ ὀλικοῦ τῶν βυζαντινῶν τακτικῶν, τῶν στρατιωτικῶν δηλαδὴ ἐγχειριδίων.

Ὁ H. Maguire («Byzantine rhetoric, Latin drama and the portrayal of the New Testament») συνεχίζοντας τὶς προσφιλεῖς του ἔρευνες στὸν χῶρο τῆς ἀλληλεπίδρασης ρητορικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς, ὑποδεικνύει νέα παράλληλα μεταξὺ τῆς ἀνανεωμένης ἐκκλησιαστικῆς τέχνης τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν καὶ τῆς ρητορικῆς τοῦ Φιλαγάθου Κεραμέως, ἐξηγώντας ταυτόχρονα πῶς ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὸ Βυζάντιο παίζει ρόλο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ λειτουργικοῦ δράματος στὴ Δύση, ἐνῶ, μὲ περισσότερη νηφαλιότητα, ὁ R. Cormack («Living painting») ἀρνεῖται τὴ θεωρία τοῦ προηγούμενου ἐρευνητῆ ὅτι τὸ λεξιλόγιο τῶν ἐκφράσεων τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. ἐκφράζει συνειδητὰ τὶς μεταβολές ποῦ εἶχαν συντελεστῆ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν στὴν τέχνη τῶν περιγραφόμενων ἀντικειμένων, ἐφόσον πρόκειται γιὰ μεταφορὰ ὄρων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος (π.χ. ὁ ὄρος ἔμφυχος εἰκῶν), ποῦ δὲν βρίσκονται κατ' ἀνάγκη σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὶς κατὰ περιόδους ἰδιομορφίες τῆς τέχνης.

Θέλοντας νὰ ἀναιρέσει τὴ διαπίστωση τοῦ μακαρίτη D. Nicol περὶ τῆς ρητορικῆς ὡς καρκινώματος, ἡ M. Mullett («Rhetoric, theory and the imperative of performance») ἐπιδίδεται σὲ ἕνα ἐντυπωσιακὸ ρητορικὸ tour de force, ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς ρητοροδιδάσκαλους τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ φθάνοντας στοὺς ἐπικήδειους ποῦ ἐκφωνήθηκαν γιὰ τὴ λαϊκὴ Νταϊάνα. Βάθος ὄντως δυσθεώρητον γιὰ τοὺς λογισμοὺς τῶν ἀπλῶν (ἢ ἀπλοϊκῶν) βυζαντινολόγων. Ἴσως ἡ μελέτη αὐτὴ δίνει καὶ τὸ στίγμα τοῦ

όλου τόμου, τοῦ ὁποίου οἱ ἐργασίες δὲν ἀποφεύγουν κάποιους ἀκατανόητους, ἐνίοτε, ἀκροβατισμούς σὲ ἀκατάλληλα καὶ ὀλισθηρὰ πεδία. Φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ λίγες ἀξιόλογες ἐξαιρέσεις (Hörandner, Cormack).

Πρόκειται γενικὰ γιὰ ἕναν τόμο ποῦ δὲν πρόκειται οὔτε νὰ διδάξει πολλὰ στὸν ἀναγνώστη οὔτε νὰ τὸν ἐντυπωσιάσει.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Λίνος Γ. Μπενάκης, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία. Κείμενα καὶ μελέτες*, Ἀθήνα, Παρουσία, 2003, σελ. 717.

Ὁ ἐπιβλητικὸς αὐτὸς τόμος, στὸν ὁποῖο συγκεντρώνεται τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς ἐρευνητικῆς παραγωγῆς τοῦ Λ. Γ. Μπενάκη γιὰ θέματα ποῦ ἐντάσσονται στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας, δὲν ἀποτελεῖ μόνο μιὰ προσφορά στὸν σύγχρονο μελετητὴ τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαίωνα· εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἐναργῆς μαρτυρία τῆς πνευματικῆς πορείας ἐνὸς σύγχρονου φιλοσόφου καὶ δασκάλου, ὁ ὁποῖος, ξεπερνώντας τοὺς ἐνδοιασμούς καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις ποῦ διατυπώνονταν, μὲ ἐνοχλητικὴ ἀκόμη ἐπιμονή, γιὰ τὸ ἀντικείμενό του στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἔθεσε ὡς στόχο του τὴν ἀποκατάσταση τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας στὴ θέση ποῦ τῆς ἀξίζει καὶ τὴ συστηματικὴ ἐρμηνεία τῆς ὡς ἀναπόσπαστου μέρους τῆς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης. "Ὁριμος καὶ καταξιωμένος σήμερα ἐπιστήμονας ὁ συγγραφέας, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δίνει μὲ ικανοποίηση στὴ δημοσιότητα αὐτὸ ποῦ ὁ ἴδιος ἐκόμισε στὴν τέχνην.

Ὁ τόμος ἐντυπωσιάζει, πρῶτα ἀπ' ὅλα, μὲ τὴν ποικιλία τῆς θεματικῆς του. Ὁ Μπενάκης, στὸν μεστὸ πρόλόγό του, δίνει συνοπτικά, ἀκόμη μιὰ φορά, τὶς προγραμματικὲς ἀρχές τῆς δουλειᾶς του. Ἀφετηρία κάθε ἐπιστημονικῆς προσέγγισης τοῦ ἀντικειμένου του εἶναι ἡ ἐνδελεχῆς καὶ ὑπομονετικὴ, ἀν καὶ ὄχι πάντα εὐχάριστη, μελέτη τῶν κειμενικῶν δεδομένων. Ἐνα σημαντικὸ τμῆμα λοιπὸν τοῦ τόμου καλύπτεται ἀπὸ μελέτες ποῦ παρουσιάζουν καὶ σχολιάζουν ἐξαντλητικὰ ἀνέκδοτο ὕλικό. Ἀναφέρομαι φυσικὰ στὴν ἐργασία του γιὰ τὸ ἀνέκδοτο ὑπόμνημα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὰ *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη, μέρος τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του, στίς ἀπὸ κάθε ἀποψη ὑποδειγματικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τοῦ Ψελλοῦ *Περὶ τῶν ἰδεῶν*, ἃς ὁ Πλάτων λέγει, τοῦ δοκιμίου *Περὶ τῆς ὕλης καὶ τῶν ἰδεῶν* τοῦ Νικηφόρου Χούμνου, καὶ τῆς πλούσιας σὲ φιλοσοφικὸ προβληματισμὸ ἐργασίας τοῦ Πλήθωνος *Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις*. Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἐδῶ ὁ κατάλληλος χῶρος γιὰ νὰ ἀποτιμηθεῖ μὲ ἐπάρκεια ἢ προσφορά τῶν ἐκδοτικῶν δοκιμῶν τοῦ συγγραφέα. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὅμως νὰ τονίσω μιὰ μόνο πτυχή τους: τὰ κείμενα συνοδεύονται πάντα ἀπὸ μετάφραση, στίς ὁποῖες ὁ βυζαντινὸς λόγος ἀναχωνεύεται δημιουρ-

γικά και προσφέρεται στὸν νεοέλληνα ἀναγνώστη σὲ μιὰ λαγαρὴ δημοτική, στὴν ὁποία εἶναι εὐδιάκριτες οἱ ἐπιδράσεις τῆς μεταφραστικῆς πρακτικῆς τοῦ Τατάκη, ἀλλὰ καὶ οἱ γόνιμες ἀπηχήσεις τῆς ἐπίμονης πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, δάσκαλου τοῦ Μπενάκη στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Δὲν θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολὴ νὰ πῶ ὅτι οἱ μεταφράσεις τοῦ Μπενάκη θὰ ἦσαν ἀπὸ μόνες τους μιὰ προσφορὰ στὸν νεοελληνικὸ ἐπιστημονικὸ λόγο. Εἶναι κρίμα ποὺ τόσο λίγοι προσπαθοῦν νὰ τὸν μιμηθοῦν σήμερα.

Σὲ ἄμεση καὶ διαλεκτικὴ σχέση μὲ τὶς ἐκδοτικῶς τύπου ἐργασίες, βρίσκονται οἱ μελέτες ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὴν πραγμάτευση εἰδικότερων θεμάτων τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας. Τὸ ζήτημα τοῦ ἔννοιολογικοῦ ρεαλισμοῦ στοὺς Βυζαντινούς, ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, ἡ ἐπίδραση τοῦ Πρόκλου καὶ ἡ παρουσία τοῦ Ἀκινάτη στὸ Βυζάντιο εἶναι μερικὰ ἀπὸ αὐτά. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει τὸ δοκίμιο γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν ἐλευθερία στοὺς Βυζαντινούς. Τὰ κείμενα συνδυάζουν βαθιὰ γνώση τῶν πηγῶν καὶ ἐρμηνευτικὴ δεινότητα, ποὺ θυμίζουν τὶς καλύτερες στιγμὲς τοῦ Ἰ. Θεοδωρακόπουλου. Ὁ Μπενάκης δὲν χάνει ποτὲ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν κειμενικὴ ἀφετηρία του, σὲ καμιὰ περίπτωση ὅμως δὲν καθίσταται δέσμιός της. Τὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν ἐρμηνεύονται, ὅταν αὐτὸ εἶναι ἐφικτό, μὲ σύγχρονη προβληματικὴ: ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος ἀποδεικνύεται βαθύτατα φιλοσοφικὸς καὶ στοχαστικὸς, καὶ ικανὸς γιὰ προβληματισμούς ποὺ προκαταλαμβάνουν πολλὲς φορὲς τάσεις τῆς σύγχρονης ἐποχῆς.

Ὁ Μπενάκης εἶναι πρῶτα καὶ κύρια διδάσκαλος. Ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ιδιότητάς του ἀποτελοῦν οἱ συνθετικοὺ χαρακτήρα μελέτες, στὶς ὁποῖες ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐπισκόπηση τῆς ὡς τώρα ἔρευνας καὶ ὑποδεικνύονται κατευθύνσεις γιὰ τὸ μέλλον.

Μερικὲς μικροπαρατηρήσεις:

σ. 258; στ. 16-18 Ἀλλὰ μετέχει καὶ λίθου τοῦ αὐτολίθου, εἰ δὲ ὁ αὐτολίθος ἐννοήμα, νοήσειεν ἂν καὶ ὁ λίθος. Τὸ λίθου μᾶλλον πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ λίθος.

σ. 294, στ. 39-40 Παράδειγμα μόνως οὔσα καὶ μόνως νοητὴ μὲν ψυχαῖς ἀπεικόντων. Ἡ μετοχὴ ἀπεικόντων δὲν φαίνεται νὰ δίνει νόημα. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅ,τι προηγεῖται (στ. 33-34 ἐστὶ νοητὴ οὐκ αὐτόθεν ἡμῖν ἀλλὰ ἀπὸ τῶν εἰκόνων αὐτῆς), προτείνουμε τὴ διόρθωση ἀπ' εἰκόνων.

σ. 557, στ. 53-57 Ἡ πρόταση Εἰ γὰρ τοῦτο λέγεις νόθον ... ὁ ἀπτόμενος αὐτῆς λογισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ἐρώτηση, ἀλλὰ ὑπόθεση, τῆς ὁποίας ἡ ἀπόδοση (παρὰ τὸ ἄλλ') εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ἀκολουθεῖ: Ἄλλ' οὐ τί γε τὸν τρόπον τοῦτον οὐδ' οὐδὲν οὐδαμῶς. Ἐπομένως τὸ ἐρωτηματικὸ μετὰ τὸ οὐσιαστικὸ λογισμὸς πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ κόμμα.

σ. 611, στ. 85-88 Ἡ πρόταση ἡ δὲ θρέψις ... ἀπορροή ἐστὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνήκει στὴν ὑπόθεση, ὁπότε ἡ μετάφραση ποὺ προτείνεται (δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὴν θρέψη) πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναθεωρηθεῖ. Ἡ ἀπόδοση ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ κἂν τρέφοιτό τε καὶ αὐτά... Καὶ ἡ μετάφραση

ὅπως θὰ γίνονταν ἂν κι αὐτὰ ἐτρέφοντο καὶ εἶχαν θρεπτικὴ ζωὴ μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἀναδιατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: τότε καὶ τὰ ἄστρα ἀκόμη μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τρέφονται καὶ ἔχουν θρεπτικὴ ζωή.

σ. 666 Ἡ οἰκογένεια τοῦ Μετοχίτη δὲν ἔπесе στὴ δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, ἀλλὰ τοῦ γιου του, Ἀνδρόνικου Β΄.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ παρουσίαση τοῦ τόμου δὲν εἶναι φυσικὰ σὲ θέση νὰ δώσει μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ποικιλίας καὶ τοῦ πλούτου τοῦ ὕλικου ποῦ καταχωρίζεται σ' αὐτόν. Δίκαια νομίζω μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ ἐρευνητὲς ἔχουν στὰ χέρια τους ἕνα νέο καὶ πολὺ σημαντικὸ ἐργαλεῖο ἐρευνας. Γιὰ ὅσους ὅμως γνωρίζουν καλύτερα τὸν συγγραφέα, τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι κάτι περισσότερο: μιὰ κατάθεση ψυχῆς.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002, σελ. 255.

Το βιβλίο εκδόθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού από το Αρχαιολογικό και Ιστορικό ίδρυμα Ρόδου, στο οποίο αξίζει κάθε έπαινος.

Ἢδη ο τίτλος τῆς μελέτης προβληματίζει ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὸν ἀναγνώστη, ο οποίος καὶ διερωτᾶται γιατί «Στὴ Ρόδο τοῦ 16ου-17ου αἰῶνα» καὶ ὄχι «Ἡ Ρόδος τοῦ 16ου-17ου αἰ.». Ὅπως ὅμως θὰ διαπιστώσει ο ἀναγνώστης διαβάζοντας ὡς τὸ τέλος τὸ βιβλίο, ο συγγρ. δὲν εἶχε καμία πρόθεση νὰ ἀσχοληθεῖ με τὴ διερεύνηση ὅλων τῶν γεγονότων τα οποία συνέβησαν στὴ Ρόδο ἐπὶ δύο ολόκληρους αἰῶνες, ἀλλὰ νὰ ἐξετάσει μόνον ἐκεῖνα τα χαρακτηριστικὰ κενά, τα οποία ζητούσαν ἐπιτακτικὰ τὴ λύση τους. Για νὰ γίνουμε πιο σαφεῖς, τα γεγονότα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς στὴ Ρόδο – καὶ γενικὰ στα Δωδεκάνησα – καθὼς καὶ τοὺς χρόνους τῶν Ιωαννιτῶν Ιπποτῶν, τα γνωρίζουμε καλὰ: ἀντίθετα, ἡ πρῶμη βυζαντινὴ περίοδος, καὶ κυρίως οἱ χρόνοι τῆς Τουρκοκρατίας, ἐξακολουθοῦσαν νὰ μένουν, παντελῶς σχεδόν, ἀγνωστα. Τὸ δύσκολο αὐτὸ ἔργο βρῆκε τὸν κατάλληλο ἐρευνητὴ στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητῆ Ζ. Τσιρπανλή, ο οποίος μας ἔχει δώσει ὡς τώρα ἀξιόλογα δείγματα γύρω ἀπὸ τα θέματα τῆς Δωδεκανήσου, ὅπως οἱ ἐργασίες του: *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ νότιες Σποράδες στα χρόνια τῶν Ιωαννιτῶν Ιπποτῶν*, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴ Ρόδο καὶ τὶς Νότιες Σποράδες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν Ιωαννιτῶν Ιπποτῶν (1421-1453)* καὶ *Ἰταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*.

Τὸ ἔργο διαιρεῖται σὲ τρεῖς ἐνότητες. Στὴν πρώτη, «Ἡ κρίσιμη περίοδος τῆς προσαρμογῆς, 16ος αἰ.» (σσ. 19-54), ἐξετάζεται ἡ κατάσταση ἡ οποία επικράτησε στὴ Ρόδο ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ιωαννιτῶν Ιπποτῶν. Γενικότερα, ἐρευνῶνται ἐδῶ οἱ νέες συνθήκες ζωῆς, οἱ ἀντιδρά-

σεις του πληθυσμού και οι επαναστατικές κινήσεις εναντίον των Οθωμανών.

Στη δεύτερη ενότητα, «Τα επισφαλή πνευματικά αγαθά της Δύσης στη Ρόδο» (σσ. 55-83), εξετάζονται οι διεργασίες προσέγγισης της Ρόδου με τη Δύση, μέσα από τις αποστολές που οργάνωσε η καθολική εκκλησία. Στην ουσία, πρόκειται για ένα όχι καλά διερευνημένο γεγονός. Επίσης, ερευνώνται και αναλύονται στο σημείο αυτό του βιβλίου οι σχέσεις της Ρώμης με την Κωνσταντινούπολη και οι απηχήσεις τους στη Ρόδο. Τέλος, στην τρίτη ενότητα, «Όψεις της κοινωνίας της Ρόδου, 17ος αι.» (σσ. 87-169), εξετάζονται συγκεκριμένες περιπτώσεις, οι οποίες αφορούν πτυχές της καθημερινής ζωής στο νησί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξιστόρηση της ιδιάζουσας περίπτωσης του μητροπολίτη Ρόδου Μελετίου, ο οποίος, λόγω προσωπικών παραπόνων απέναντι στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, κατέληξε να ασπαστεί τον ισλαμισμό με τη θέλησή του.

Ο συγγρ. στηρίχτηκε κυρίως στις πολυπληθείς ιστορικές μαρτυρίες και όχι σε απόψεις άλλων ιστορικών ερευνητών. Συγκεκριμένα, για τα γεγονότα του 16ου αιώνα ο συγγρ. στηρίζεται στο ημερολόγιο (*Diarii*) του Βενετσιάνου Μαρίνου Σανούδου (1466-1453), ενώ για τον 17ο αιώνα σε ανέκδοτα έγγραφα από τα αρχεία του Βατικανού με τις εκθέσεις των «ιεραποστόλων» της οργάνωσης De Propaganda Fide, τις οποίες ο πάπας είχε στείλει στη Ρόδο από το 1639.

Το βιβλίο κλείνει με ένα εκτενές παράρτημα εγγράφων (στο πρωτότυπο και με ελληνική μετάφραση), χρονολογικό πίνακα, βιβλιογραφία και ευρετήριο (σσ. 171-248).

Ανακεφαλαιώνοντας, συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για σημαντικό ιστορικό έργο, γραμμένο με όλους τους αυστηρούς κανόνες που απαιτεί η επιστημονική έρευνα· γι' αυτό πιστεύουμε ότι θα γίνει αποδεκτό όχι μόνο από τους ειδικούς, αλλά και από έναν ευρύτερο κύκλο αναγνωστών, αποκομίζοντας πλούσια και έγκυρη γνώση.

Πανεπιστήμιο Θράκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ

Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Δωδεκάνησα. Λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 2003, σελ. 431 + εικ. 63.

Είναι ένας τόμος ιδιαίτερα φροντισμένος, στον οποίο ο συγγρ. περιέλαβε περί τα 30 μεγάλα ή μικρά δημοσιεύματά του. Η θεματική τους έχει στόχο την καταγραφή και ερμηνεία λαογραφικών δρωμένων ή ιστορικών γεγονότων στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Με σημαντική παρουσία στην πανεπιστημιακή κοινότητα της χώρας μας από το 1977, καθηγήτης της Λαογραφίας σήμερα στο πανεπιστήμιο της Αθήνας, ο Μη-

νάς Αλ. Αλεξιάδης, από την Κάρπαθο της Δωδεκανήσου, καταθέτει στον εν λόγω τόμο μέρος από την πλούσια συγγραφική παραγωγή του.

Σπεύδω να διευκρινίσω ότι δεν έχουμε εδώ κείμενα που αναπαράγονται πανομοιότυπα, σύμφωνα με την πρώτη δημοσίευσή τους. Ο συγγραφέας επεξεργάστηκε εκ νέου, τα συμπλήρωσε όπου χρειαζόταν και τα «εκαλλώπισε» με εικαστικό υλικό. Πρόσθεσε ακόμη και μελέτες που δεν είχε δημοσιεύσει πιο πριν. Έτσι συναντά κανείς και σελίδες που διατηρούν πλήρη πρωτοτυπία. Η κυκλοφορία τέτοιας λογής τόμων, όπου ο συγγραφέας συγκεντρώνει αριθμό διάσπαρτων μελετών του, δικαιώνεται και καταξιώνεται όχι μόνο από τη διευκόλυνση των άλλων ερευνητών χάρη στη συναγωγή «επί τω αυτώ» ποικίλων κειμένων, αλλά και από την κατάρτιση ενιαίου, γενικού-αναλυτικού ευρετηρίου, του οποίου η χρησιμότητα είναι αυτονόητα πολλαπλή. Και ο παρών τόμος, πράγματι, ολοκληρώνεται με ένα ζηλευτό ευρετήριο.

Οι δημοσιευόμενες μελέτες καλύπτουν καιρία, νομίζω, κεφάλαια του λαϊκού πολιτισμού της Δωδεκανήσου. Πρώτο και αξιόλογο, το θέμα του υπερέχοντος ρόλου της γυναίκας στην κοινωνία των νησιών, που αποδεικνύεται από τα δημοτικά τραγούδια και τους εθιμικούς κανόνες. Επισημαίνονται ενδιαφέροντα γνωρίσματα μητριαρχίας σε ορισμένα νησιά (Σύμη, Κάρπαθο, Κω, Νίσυρο) και κατάλοιπα μητρικού δικαίου.

Ξεχωριστό χώρο κατέχουν τρεις μελέτες αναφερόμενες σε δύο σημαντικές φυσιογνωμίες με αδιατίμητη προσφορά στη νεοελληνική επιστήμη: στον Άγγλο Richard Dawkins (1871-1955) και στον Ελβετό Samuel Baud-Bovy (1906-1986). Ο Αλεξιάδης, κάτοχος της σχετικής βιβλιογραφίας και γνώστης νέων εργοβιογραφικών στοιχείων, μετά από έρευνές του σε αγγλικά αρχεία, επαναξιολογεί και σταθμίζει ακριβοδίκαια τη σπουδαιότητα των εργασιών των δύο επιφανών επιστημόνων για τη μελέτη και την προβολή του πολιτιστικού προσώπου της Δωδεκανήσου. Είναι γνωστό ότι χάρη στον Dawkins και τον Baud-Bovy διασώθηκε και προβλήθηκε διεθνώς μεγάλο μέρος του γλωσσολογικού, λαογραφικού, εθνολογικού και μουσικολογικού πλούτου του δωδεκανησιακού λαού. Δικαιολογημένα, το έργο τους προσελκύει σήμερα την προσοχή νέων επιστημόνων και την επιδίωξη αξιοποίησης του υλικού που άφησαν.

Σε διαφορετική κλίμακα κινείται η εκτενής λαογραφική περί Δωδεκανήσου βιβλιογραφία των ετών 1980-2001, η οποία ξεπερνά τα 1000 λήμματα, αριθμό αναμφισβήτητα εντυπωσιακό για μια εικοσαετία. Η σύνταξη οποιασδήποτε βιβλιογραφίας απαιτεί αυτοψία, τεράστιο κόπο, συχνά μη αναγνωριζόμενο, και ενέχει εγγενείς δυσκολίες. Τις τελευταίες αυτές ο συγγραφέας προσπάθησε να τις ξεπεράσει. Η διασπορά των άρθρων σε πολυποίκιλα περιοδικά, εξαιτίας του πλήθους των νησιών και των τοπικών λογίων, προκαλεί σημαντικές αναστολές στην απόδοση του συνόλου. Γνωρίζει πολύ καλά ο συγγραφέας ότι η βιβλιογραφική δουλειά παραμένει συνεχώς ανοικτή σε προσθήκες και διορθώσεις. Το αίσθημα της μη πλη-

ρότητας είναι υπαρκτό και έντονο. Η αναγνώριση πάντως της αξίας μιας τέτοιας εργασίας υποδομής είναι ανεπιφύλακτη.

Σε ειδικότερα θέματα αφιερώνονται επτά άλλες μελέτες του συγγρ. Το ενδιαφέρον τώρα εστιάζεται σε λαογραφικά κεφάλαια που σχετίζονται με τη Ρόδο, την Κω, την Κάρπαθο και την Κάσο. Έτσι παρουσιάζεται με κριτική οξυδέρχεια η πρώτη συλλογή δημοτικών τραγουδιών της Ρόδου που εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1926 από τον ροδίτη λόγιο και λογοτέχνη Παύλο Γνευτό. Άλλες σελίδες καλύπτουν αυτοβιογραφικές συνεντεύξεις, με δείγματα από το χωριό Σορωνή της Ρόδου. Αρκετά λεπτομερές εξάλλου και ενημερωτική είναι η μελέτη για τη γόνιμη έρευνα περί του λαϊκού πολιτισμού στην Κω, τη δεκαετία 1980-1990. Για την Κάρπαθο και την Κάσο οι συμβολές του συγγρ. είναι εκτενέστερες και πλουσιότερες· δικαιολογημένα, άλλωστε, αφού ως Καρπάθιος έχει άμεση γνώση και πρόσβαση στον χώρο και στον πληθυσμό. Συμβαίνει επίσης το γενέθλιο νησί του να θεωρείται σήμερα ένας μικρός παράδεισος του λαϊκού πολιτισμού μας. Είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο το έργο καταγραφής των λαογραφικών φαινομένων προτού αλλοτριωθεί ο κοινωνικός ιστός του νησιού από τη βιαστική «τουριστική αξιοποίηση». Τον συγγρ. απασχολεί ιδιαίτερα το έθιμο των «Εφτά» και η έντυπη λαϊκή ποίηση. Προβαίνει επίσης σε ικανοποιητική έκδοση και σχολιασμό ενθυμήσεων που επισήμανε σε παλαιότυπο ευαγγέλιο αποκείμενο στην εκκλησία Μενετών της Καρπάθου. Εδώ φροντίζει να εκμεταλλευθεί όχι μόνο από λαογραφική αλλά και από ιστορική άποψη τα προσφερόμενα τεκμήρια των βραχέων χρονικών.

Το τρίτο τμήμα του βιβλίου περιλαμβάνει παρουσιάσεις ή κριτικές έργων, ιστορικόλαογραφικού περιεχομένου, ομιλίες πάνω σε παρόμοια θέματα, καθώς και τη νεκρολογία για τον διαπρεπή ακαδημαϊκό Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο (1909-2002). Διευρύνεται έτσι και εμπλουτίζεται η δωδεκανησιακή βιβλιογραφία.

Οι διαπιστώσεις από το νέο αυτό βιβλίο του Μ. Αλεξιάδη είναι κατεξοχήν θετικές. Ο μελετητής, λαογράφος ή ιστορικός, έχει στα χέρια του ένα έγκυρο έργο που τον διευκολύνει να προσεγγίσει επιστημονικά, με σιγουριά, τον διαχρονικό πολιτισμό του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Οι επανεκδιδόμενες μελέτες διαθέτουν το σπάνιο χάρισμα να συνδέουν απλά και πειστικά το παρελθόν με το παρόν, μέσα από την ανεπιτήδευτη λαϊκή δημιουργία.